Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIII

Bulettin
Archéologique
Polonais

Varsovie 2022

Warszawa 2022

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIII

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

Doc. dr hab. Teresy Węgrzynowicz

(26.09.1930–28.04.2022)

redaktorki
„Wiadomości Archeologicznych”
w latach 1975–2011

Redaktor Naczelny
Editor in Chief
dr Wojciech Brzeziński

Sekretarz Redakcji
Managing Editor
dr hab. Jacek Andrzejowski

Członkowie Redakcji
Editors
Grażyna Orlińska, Radosław Prochowicz, Andrzej Jacek Tomaszewski, Katarzyna Watemborska-Rakowska, Kaja Jaroszewska

Rada Naukowa
Scientific Advisory Board
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego), prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego), prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prof. dr hab. Dieter Quast (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz), prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Czasopismo recenzowane ◆ Peer-reviewed journal

Tłumaczenia
Translation
Kinga Brzezińska
Jacek Andrzejowski, Zbigniew Kobyliński, Magdalena Mączyńska, Grażyna Piątkowska, Jan Schuster, Sylwia Twardo

Korekta
Proof-reading
Autorzy, Katarzyna Watemborska-Rakowska
Stephen Rowell, Kinga Brzezińska

Skład i łamanie
Layout
JRJ

Rycina na okładce
Cover picture
Żelazny nóż ze skuwką z grobu 146 z Oblina (rekonstrukcja). Rys.: Tomasz Rakowski
Iron knife with ferrule from Oblin, grave 146 (reconstruction). Drawing: Tomasz Rakowski

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2022
© Autorzy, 2022

25 lat Mazowsze

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją finansowaną ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

Adres redakcji
Editorial office
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

Strona www
Home Page
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/en

Tomy archiwalne
Archival issues
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archiwum
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archive

ISSN
0043-5082

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIII (2022)

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ROZPRAWY / PAPERS

Elżbieta Ciepielewska — Chata chacie nierówna... Dwie schyłkowopaleolityczne krzemienice kompleksu z tylczakami (ABP) ze stanowiska Nowy Młyn *Cypel* na Rydnie – materiały krzemienne i organizacja przestrzenna obozowisk — 3
Not Like the Other Hut.... Two Final Palaeolithic Flint Concentrations of the Arch Backed Piece Technocomplex (ABP) From the Site of Nowy Młyn *Cypel* (Rydno) – Flint Materials and the Spatial Organisation of the Camps

Tomasz Rakowski — O nożach ze skuwkami w kulturze przeworskiej — 73
Knives with Ferrules in the Przeworsk Culture

MISCELLANEA / MISCELLANEA

Rasa Banytė-Rowell — Brides for the Afterlife? Some Considerations on Female Burials from West Lithuania in the Third Century CE — 109
Narzeczone na wieczność? Uwagi na temat pochówków kobiecych z Litwy Zachodniej z III wieku n.e.

Jacek Andrzejowski, Jan Schuster — Kruchy luksus. Dwa niezwykłe rzymskie naczynia szklane z Czarnówka na Pomorzu Wschodnim — 131
Fragile Luxury. Two Exceptional Roman Glass Vessels from Czarnówko in East Pomerania

MATERIAŁY / MATERIALS

Bartłomiej Kaczyński — Warszawa-Wilanów „Powsin" – cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w świetle danych archiwalnych — 157
Warsaw-Wilanów "Powsin" – an Early Iron Age Cemetery in the Light of Archival Data
Aneks – Łukasz Maurycy Stanaszek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska ciałopalnego w Warszawie-Powsinie — 186
Appendix – Łukasz Maurycy Stanaszek, Anthropological Analysis of the Skeletal Material from the Warszawa-Wilanów "Powsin" Cremation Cemetery

Piotr Iwanicki — Cmentarzysko ciałopalne kultury bogaczewskiej w Bargłowie Dwornym, pow. augustowski — 193
A Cremation Cemetery of the Bogaczewo Culture at Bargłów Dworny, Augustów County

ODKRYCIA / DISCOVERIES

Jerzy Libera
Agnieszka Stachyra
Niecodzienne znalezisko (grobowe?) z Roztocza Zachodniego 235
An Unusual (Grave?) Find from Western Roztocze

Tomasz Purowski
Nieznane cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z Kępki Szlacheckiej, pow. włocławski 241
An Unknown Cemetery of the Lusatian Culture from Kępka Szlachecka, Włocławek County

Bartłomiej Kaczyński
Agata Grzędzielska
Unique *Sanguisuga*-type Brooch from Former *Prussia-Museum* 245
Unikatowa zapinka typu *sanguisuga* ze zbiorów dawnego *Prussia-Museum*

Magdalena Piotrowska
Katarzyna Czarnecka
Emilia Smółka-Antkowiak
Zagadka z kluczem. Dziwny przedmiot z XIX-wiecznych amatorskich wykopalisk w Kwiatkowie, pow. turecki 253
A Puzzle with a Key. A Strange Artefact from the Nineteenth-Century Amateur Excavations at Kwiatków, Turek County

Grzegorz Kuś
Stanisław Rzeźnik
Dwie interesujące fibule z Ryczywołu, pow. kozienicki 264
Two Interesting Fibulae from Ryczywół, Kozienice County

Jan Schuster
Wulf Walther
A *Masłomęcz*-type Brooch from Northwest Thuringia 274
Zapinka typu *Masłomęcz* z północno-zachodniej Turyngii

KRONIKA / CHRONICLE

Zbigniew Kobyliński
Otto Braasch (1936–2021) i rozwój archeologii lotniczej w Polsce 277
Otto Braasch (1936–2021) and the Development of Aerial Archaeology in Poland

Maxim Levada
Muzea ukraińskie po 24 lutego 2022 roku 293
Ukrainian Museums after 24 February 2022

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 307

Wiadomości Archeologiczne LXXIII, 2022: 157–191
https://doi.org/10.36154/wa.73.2022.05

BARTŁOMIEJ KACZYŃSKI

WARSZAWA-WILANÓW „POWSIN" – CMENTARZYSKO Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA W ŚWIETLE DANYCH ARCHIWALNYCH

WARSAW-WILANÓW "POWSIN" – AN EARLY IRON AGE CEMETERY IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DATA

Abstract: *The article presents the results of excavation of an Early Iron Age cemetery at Warszawa-Wilanów "Powsin". Among the discovered features, there is a rarely recorded quasi-cist cremation burial. Not possessing a stone structure, the grave had a rectangular pit and was furnished with metal artefacts and a series of accessory vessels. An analysis was carried out on the funeral rite, rich ceramic material and metal artefacts, including two iron pins and a bronze crescent-shaped object and tweezers. The research made it possible to identify the site as one of the "mixed" Pomeranian-Cloche Grave Culture cemeteries of Mazovia and Podlachia, and to establish its chronology as the Early Pre-Roman Period.*

Słowa kluczowe: *cmentarzysko, wczesna epoka żelaza, kultura pomorska, kultura grobów kloszowych, szpile z łabędzią szyjką, Urzecze*

Keywords: *cemetery, Early Iron Age, Cloche Grave Culture, Pomeranian Culture, swan's-neck pins, Urzecze*

Powsin, dawna wieś leżąca na obszarze etnograficznego regionu Urzecze, a obecnie wchodząca w skład warszawskiej dzielnicy Wilanów, zlokalizowana jest w lewobrzeżnej części Doliny Środkowej Wisły. Tereny niegdysiejszej wsi znajdują się na piaszczystym, niższym tarasie nadzalewowym Wisły, oddzielonym od zachodu tzw. skarpą warszawską o wysokości ok. 15 m (stanowiącą wschodnią krawędź Równiny Warszawskiej), a od wschodu krawędzią tarasu, za którą teren obniża się stopniowo do poziomu strefy korytowej Wisły[1]. Taras nadzalewowy w rejonie Wilanowa jest obszarem równinnym z niewielkimi wyniesieniami nieprzekraczającymi 3 m wysokości. W XVIII i XIX wieku znajdowały się na nim pastwiska mieszkańców Natolina, Kabat i Potukałów[2]. Od końca XIX wieku użytkowany był rolniczo, w ostatnim dwudziestoleciu zaś stopniowo zajmowała go zabudowa mieszkalna.

Płaskie, piaszczyste tereny położone na południe od dóbr wilanowskich należą do obszarów o stosunkowo licznej bazie stanowisk archeologicznych zarejestrowanych podczas kilku tur badań powierzchniowych i weryfikacyjnych Archeologicznego Zdjęcia Polski[3]. Stanowiska te są słabo rozpoznane wykopaliskowo, gdyż przeważnie prowadzono na nich prace ratownicze,

[1] Por. Z. Biernacki 2000.

[2] Na podstawie dawnych map Urzecza oraz informacji dr. Łukasza Maurycego Stanaszka.

[3] Badania powierzchniowe AZP na obszarze 58-67 prowadzili: Maria Kulisiewicz i Agnieszka Kruk (Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział Warszawa, dalej: PP PKZ) w latach 1975–1976, Maria Kulisiewicz-Kubielas (PP PKZ) w latach 1989–1990, Marzenna Kasprzycka i Grzegorz Łyszkowicz (Stowarzyszenie Starożytników, Warszawa) w 2017 roku; Katarzyna Watemborska-Rakowska, Tomasz Rakowski, Łukasz M. Stanaszek (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, dalej: PMA) w 2019 roku.

Ryc. 1. Warszawa-Wilanów „Powsin". Lokalizacja cmentarzyska
Fig. 1. Warszawa-Wilanów "Powsin". Location of the cemetery

przedinwestycyjne i nadzory archeologiczne. Na omawianym obszarze dominują ślady osadnictwa średniowiecznego i nowożytnego. Niewiele mniejszy udział mają znaleziska starożytne, głównie z epoki brązu i żelaza[4]. Śladów osadnictwa z wczesnej epoki żelaza jest jednak zaskakująco mało w stosunku do zarejestrowanych na okolicznych terenach (Równina Warszawska i dalej Łowicko-Błońska, Kotlina Warszawska, prawy taras nadzalewowy Doliny Środkowej Wisły, za nim Równina Wołomińska i Garwolińska). Na niepełny stan rozpoznania tutaj wczesnej epoki żelaza wpływ miały przekształcenia antropogeniczne wilanowskiego odcinka tarasu nadzalewowego w czasach nowożytnych i współczesnych, brak wnikliwych studiów archiwalnych oraz wspomniany wyżej niestacjonarny charakter prowadzonych badań archeologicznych. W literaturze znaleźć można jedynie wzmianki o odkrytych przypadkowo trzech nekropolach – w Warszawie-Powsinku[5], Warszawie-Powsinie[6] i Warszawie-Wilanowie[7]. Analiza zachowanej dokumentacji wskazuje jednak, że opublikowane dane dotyczą tylko dwóch stanowisk: Warszawy-Powsinka oraz Warszawy-Wilanowa. Pierwsze z niezrozumiałych przyczyn nie zostało oznaczone na mapie AZP[8], pomimo iż badacz Jan Dylik w 1931 roku wykonał precyzyjny szkic z lokalizacją cmentarzyska, niszczonego wybieraniem piasku na potrzeby budowy kolejki wilanowskiej[9]. Na tej samej nekropoli w 1967 roku, jak wskazuje lokalizacja podana przez Barbarę Buczek-Płachtową i Ewę Kowalczewską[10], dwóch uczniów pobliskiej szkoły podstawowej w Powsinku odkryło dwa groby ciałopalne w wykopie do eksploatacji piasku[11]. Materiały zostały zabezpieczone i zadokumentowane[12]. Listę znalezisk z obszaru obecnej dzielnicy Wilanów powiększa przypadkowe odkrycie przedmiotów brązowych z 2015 roku[13]. Kwerenda danych AZP przyniosła również informację o badaniach wykopaliskowych przeprowadzonych w 1990 roku przez Marię Kulisiewicz-Kubielas na cmentarzysku w Powsinie[14]. Dokumentację z tych prac odnaleziono w spuściźnie po zmarłej autorce badań, przechowywanej przez prof. Stanisława Kubielasa[15]. W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną materiały z tych wykopalisk, okoliczności ich odkrycia oraz analiza.

[4] Obszary AZP 57-67, 58-67 i 59-67. Archiwa: Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej MWKZ), Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie (dalej NID) i Stowarzyszenia Przyjaciół Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Materiał ruchomy datowany na epokę brązu i wczesną epokę żelaza zarejestrowano na obszarze AZP 59-67, na stanowiskach 3, 4, 9, 17, 22, 27, 24, 30, 31, 34–36 40 i 43.

[5] M. Gądzikiewicz 1954, 142. Powsinek – dawna wieś, w 1951 roku włączona do dzielnicy Wilanów.

[6] B. Buczek-Płachtowa, E. Kowalczewska 1967b, 207–212.

[7] J. Marciniak 1937, 21; M. Gądzikiewicz 1954, 148; A. Niewęgłowski 1972, 273; 1984.

[8] Stanowisko AZP 59-67/24 funkcjonuje jako archiwalne, bez zaznaczonej lokalizacji. Miejsce wskazane przez Jana Dylika nie jest objęte ochroną konserwatorską.

[9] Pracownia Dokumentacji Naukowej PMA, teczka „Warszawa-Powsinek".

[10] B. Buczek-Płachtowa, E. Kowalczewska 1967b, ryc. 7.

[11] Dokumentacja archiwalna Jana Dylika nie była znana badaczkom z PP PKZ , wysłanym na miejsce znaleziska na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

[12] B. Buczek-Płachtowa, E. Kowalczewska 1967a. Materiały te przechowywane są w magazynach Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Na dokumentację oprócz opisów miejsca odkrycia i znalezisk składają się rysunki polowe obiektów oraz wyilustrowany materiał ceramiczny.

[13] M. Andrzejowska 2020.

[14] Karta AZP 59-67/27.

[15] Pragnę serdecznie podziękować Panu prof. Stanisławowi Kubielasowi za udostępnienie i zgodę na publikację tych materiałów.

Ryc. 2. Warszawa-Wilanów „Powsin". Prace wykopaliskowe latem 1990 roku. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 2. Warszawa-Wilanów "Powsin". Excavation in summer 1990. After: personal files of M. Czarnecki

Stanowisko w Powsinie odkryto wiosną 1990 roku podczas powierzchniowych badań weryfikacyjnych AZP prowadzonych na obszarze 59-67 przez Marię Kulisiewicz-Kubielas. Na niewielkim piaszczystym wyniesieniu, zdewastowanym przez wkopy śmietniskowe i doły po ziemniakach, zarejestrowano ślady zniszczonych grobów ciałopalnych. Miejsce to leżało wśród pól ornych, ok. 200 m na zachód od drogi łączącej Warszawę-Wilanów z Konstancinem (obecnie ul. Łukasza Drewny) oraz ok. 500 m na północny zachód od Powsina (Ryc. 1). Stanowisku nadano numer XXI w miejscowości Warszawa-Mokotów, osiedle Powsin[16], oraz numer 27 na obszarze AZP 59-67. W związku z postępującą degradacją stanowiska, spowodowaną pracami rolnymi i nowymi, licznymi wybierzyskami, w lipcu 1990 roku przeprowadzono ratowniczo-rozpoznawcze prace wykopaliskowe kierowane z ramienia PP PKZ przez Marię Kulisiewicz-Kubielas (Ryc. 2). W miejscach największego zagęszczenia materiału zabytkowego na powierzchni założono osiem wykopów[17] badawczych o łącznej powierzchni 286 m^2. Badania potwierdziły obecność cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza, a także przyniosły pokaźną ilość materiałów zabytkowych. Wśród odsłoniętych 23 obiektów wyróżniono: jeden grób *quasi*-skrzynkowy, cztery groby kloszowe, trzy groby popielnicowe (w tym podwójny), sześć grobów jamowych oraz dziewięć jam o nieokreślonej funkcji (Ryc. 3).

Losy dokumentacji i materiałów z prac wykopaliskowych w Powsinie nie były znane aż do 2020 roku. W archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Warszawie[18], poza sprawozdaniem z badań wykonanym w 1990 roku i kartą ewidencyjną zabytku archeologicznego AZP 59-67/27, znajdowały się sprawozdania z badań prowadzonych w obrębie stanowiska od końca lat 90. ubiegłego wieku. Od tego bowiem czasu okolice stanowiska zaczęły być stopniowo zajmowane przez budynki nowoprojektowanego osiedla „Patio". Do kolejnego odkrycia na cmentarzysku doszło dopiero w 2006 roku w trakcie nadzoru archeologicznego wyprzedzającego prace budowlane przy ul. Nowokabackiej (obecnie Stefana Korbońskiego), prowadzonego przez Władysławę Roszyk. Z silnie zniszczonego grobu kloszowego (nieuwzględnionego w tym opracowaniu) zachowały się pojedyncze przepalone kości, górna część chropowaconego naczynia z karbowaną krawędzią wylewu i naklejanymi na brzuścu wygniatanymi

[16] Wieś Powsin włączono do m.st. Warszawy w 1951 roku. W latach 1951–1960 wchodziła w skład dzielnicy Wilanów, w latach 1960–1994 – dzielnicy Mokotów, a od 1994 roku ponownie jest częścią Wilanowa.

[17] Wymiary poszczególnych wykopów: 1 – 3×20 m, 2 – 3×15 m, 3 – 3×11 m, 4 – 3×4 m, 5 – 5×5 m, 6 – 3×15 m, 7 – 6×6 m i 2×3 m, 8 – 3×10 m.

[18] Dokumenty w latach 1990–2001 przechowywane były w archiwum MKZW, a w latach 2001–2017 w Stołecznej Pracowni Dokumentacji Dóbr Kultury. Od 2017 roku złożone są ponownie w archiwum MKWZ.

Ryc. 3. Warszawa-Wilanów „Powsin". Plan cmentarzyska (A): a – jamy, b – groby jamowe, c – groby popielnicowe, d – groby kloszowe, e – grób *quasi*-skrzynkowy. Plan wykopów w siatce arowej (B). Oprac. graficzne: B. Kaczyński

Fig. 3. Warszawa-Wilanów "Powsin". Plan of the cemetery (A): a – jamy, b – pit graves, c – urn graves, d – cloche graves, e – *quasi*-cist grave. Excavation trenches in 10 m square grid (B). Graphics: B. Kaczyński

listwami oraz kilka gładzonych fragmentów popielnicy[19]. Znaleziska dokonano w odległości ok. 50 m na północny wschód od skupiska obiektów 1–4[20].

W 2019 roku podczas badań powierzchniowych terenów zalewowych Wisły nie było możliwości weryfikacji stanowiska, ze względu na jego całkowitą zabudowę[21].

Dokumentacja z badań w Powsinie odnaleziona została przypadkowo w 2020 roku przy okazji kwerendy prowadzonej przez Marcina Woźniaka[22] z Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie. Poszukując informacji o archiwalnych stanowiskach z okresu rzymskiego z Mazowsza, odkrył on w udostępnionej przez prof. Stanisława Kubielasa spuściźnie po zmarłej żonie teczki z dokumentacją PP PKZ. Koperta z notatkami z badań w 1990 roku w Powsinie zawierała rękopis sprawozdania, fotografie terenowe, opis materiałów zabytkowych z numerami inwentarzowymi, szkic siatki arowej z wykopami badawczymi, spis obiektów i ich zawartość, notatki naukowe[23], gotowe rysunki zabytków oraz rozliczenia pracowników. Charakter notatek i wyilustrowany materiał wskazują na przygotowywanie opracowania z badań wykopaliskowych. Standardowa terenowa dokumentacja rysunkowa (plany i profile obiektów i nawarstwień, plan zbiorczy stanowiska) oraz inwentarze materiałów zabytkowych, których nie znaleziono w spuściźnie mogły być wykonane przez innych archeologów i złożone łącznie ze sprawozdaniem do służb konserwatorskich lub innej jednostki badawczej. Nie odnaleziono ich jednak podczas kwerendy prowadzonej w kilku instytucjach[24].

Bezpośrednio po zakończeniu prac wykopaliskowych materiały zostały zinwentaryzowane, poddane konserwacji[25] oraz starannie wyrysowane i opisane. Około 1992 roku trafiły do magazynu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Warszawie przy ul. Koperni-

[19] W. Roszyk 2006.

[20] Z analizy sprawozdań z badań ratowniczych wynika, że zasięg stanowiska określony na karcie AZP został błędnie naniesiony na plan inwestycji. Dlatego miejsce odkrycia grobów w 1990 roku nie zostało objęte nadzorem archeologicznym w trakcie wznoszenia tu budynków mieszkalnych.

[21] T. Rakowski, Ł.M. Stanaszek, K. Watemborska-Rakowska 2019.

[22] Pragnę podziękować Marcinowi Woźniakowi za te cenne informacje.

[23] Część notatek wskazuje na konsultacje materiałów z doc. dr hab. Teresą Węgrzynowicz (PMA).

[24] Kwerendę przeprowadzono w archiwach MWKZ, Stołecznego Konserwatora Zabytków, NID, PMA, Wydziału Archeologii UW, Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Polskich Pracowni Konserwacji Zabytków S.A. w Warszawie. W trakcie poszukiwań udało się dotrzeć do archeologów biorących udział w wykopaliskach, którzy potwierdzili wykonywanie w terenie pełnej dokumentacji.

[25] Materiały ceramiczne zostały zrekonstruowane i uzupełnione gipsem.

ka. Przechowywane były tam do początku XXI wieku, kiedy to protokolarnie zostały przekazane w depozyt do magazynów Instytutu Archeologii UW, wraz z kilkunastoma stanowiskami badanymi przez PP PKZ w latach 70. i 80. XX wieku. Początkowo ulokowano je w magazynach dawnej siedziby Instytutu przy ul. Żwirki i Wigury, następnie w Stacji Naukowej UW w Bocheńcu, aż docelowo złożono je w Archiwum UW w magazynach ze zbiorami archeologicznymi obecnego Wydziału Archeologii na warszawskim Służewcu[26].

Długotrwałe przechowywanie oraz wielokrotne zmiany miejsca magazynowania nieopracowanych materiałów nie pozostały bez wpływu na stan ich zachowania. W wyniku przenoszenia i przepakowywania duża część zabytków została przemieszana, a ok. 10% pierwotnego zbioru zaginęło, w tym zabytki wydzielone, niektóre naczynia i kilka porcji kości ciałopalnych. Zakonserwowane materiały ceramiczne w dużej części uległy ponownemu rozdrobnieniu. Niektóre pozbawione metryczek[27] naczynia rozpoznano po dawnych numerach inwentarzowych PP PKZ.

Wykonanie rysunków materiałów bezpośrednio po badaniach uchroniło wartość poznawczą stanowiska. Zeskalowane ilustracje zabytków ceramicznych i metalowych zostały ułożone na ośmiu tablicach – zapewne przygotowywanych na potrzeby opracowania. Każdy z przedmiotów opatrzony był na oddzielnej kartce szczegółowym opisem, zawierającym charakterystykę powierzchni (barwa, wykończenie), dekoracji i elementów nietypowych, a także wymiary. Na potrzeby niniejszego artykułu stare rysunki zeskanowano i dokonano drobnych poprawek graficznych. Zmieniono również układ i liczbę tablic, tak aby prezentacja materiałów z poszczególnych zespołów była spójna i przejrzysta.

Niestety, brak kompletnej dokumentacji terenowej sprawił, że niniejsze opracowanie pozostanie niepełne. Dzięki zachowanemu roboczemu szkicowi wykopów w siatce arowej z podziałem na ćwiartki i odcinki, udało się zrekonstruować plan zbiorczy obiektów (Ryc. 3). Pomocne okazały się metryczki, zachowane w materiałach ceramicznych i kostnych, które zawierały precyzyjne dane lokalizacyjne poszczególnych obiektów (z dokładnością do 1 m). Nie skartowano jam 5–7, 11, 13, 17, z których nie pozyskano materiału zabytkowego, a zatem nie było metryczek zawierających ich współrzędne w obrębie stanowiska. Bezcenne okazały się dokładne opisy zawartości grobów, zwłaszcza wyposażonych w naczynia ceramiczne. Dzięki temu udało się zrekonstruować dość skomplikowany układ naczyń, zabytków metalowych i kości w *quasi*-skrzynkowym obiekcie 10 (Ryc. 12). Nie mniej istotnym źródłem informacji o obiektach stała się dokumentacja fotograficzna, na którą składają się ujęcia prac na stanowisku, plany i profile obiektów oraz wybrane naczynia. Kopia pakietu fotografii w formie kolorowych slajdów zachowała się w prywatnym archiwum archeologa biorącego udział w badaniach w Powsinie – Pana Marka Czarneckiego[28]. Kilka z tych zdjęć, które uzupełniły niniejsze opracowanie, nie zachowały się w spuściźnie po Marii Kulisiewicz-Kubielas.

Analiza zachowanej dokumentacji pozwoliła w ok. 80% odtworzyć informacje pozyskane podczas badań wykopaliskowych w 1990 roku. Największą lukę stanowi wspomniany już brak danych o jamach 5–7, 11, 13 i 17, które mogły być związane z cmentarzyskiem z wczesnej epoki żelaza, na co zwróciła w sprawozdaniu uwagę prowadząca badania w Powsinie[29].

KATALOG

Katalog zawiera dane o 23 obiektach z badań w 1990 roku. Opisy katalogowe poszczególnych zespołów obejmują kolejno: zachowany oryginalny numer, formę grobu oraz inwentarz. Szkic wykopów na siatce arowej wraz z podziałem na ćwiartki zamieszczono na Ryc. 3:B.

W 2021 roku analizom poddano materiały osteologiczne z grobów. Szczątki ludzkie określił dr Łukasz Maurycy Stanaszek (Pracownia Antropologiczna PMA)[30], zaś wydzielone w trakcie analizy przepalone szczątki zwierzęce oznaczyła dr Anna Gręzak (Wydział Archeologii UW). Kości z obiektu 1 i część szczątków z obiektu 10 zaginęły[31].

Obiekt 1

Grób kloszowy, uszkodzony. Zniszczony klosz stojący dnem do góry, posadowiony w czystym piasku, osłaniał nakrytą misą popielnicę, wypełnioną przepalonymi szczątkami kostnymi. **1)** Klosz – duży garnek jajowaty o karbowanej krawędzi wylewu. Pod krawędzią równomiernie rozłożone cztery otworki, trzy z nich nieprzekłute na wylot. Dno wyodrębnione. Powierzchnia zewn. chropowacona, brązowa, wewn. wygładzona, czarna.

[26] Pragnę podziękować serdecznie Karolinie Szczygieł z archiwum Wydziału Archeologii UW za tę informację.

[27] Dane dotyczące poszczególnych zabytków zapisywane były na wzorach metryczek przygotowanych na badania na stanowisku Warszawa-Zamość, ul. Zakamarek. Prace tam prowadzone były przez Marię Kulisiewicz-Kubielas i Agnieszkę Kruk z PP PKZ w latach 1976–1977 (wg karty AZP 59-67/6).

[28] Panu Markowi Czarneckiemu dziękuję za udostępnienie wybranych slajdów do niniejszej publikacji, a także cenne informacje dotyczące badań w 1990 roku.

[29] M. Kulisiewicz-Kubielas 1990.

[30] Zob. Aneks.

[31] Kości ciałopalne z obiektu 10 zbierano osobno z ćwiartek a–d, jakimi eksplorowano grób. Zaginęły niewielkie porcje szczątków z części a i d. W pudle z materiałem kostnym znajdowała się również pusta koperta po szczątkach z obiektu 1. Kości zagubiono podczas przepakowywania materiałów, o czym świadczą rozdarte dna kopert.

Ryc. 4. Warszawa-Wilanów „Powsin". Plan obiektu 3. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 4. Warszawa-Wilanów "Powsin". Plan of feature 3. Archive of M. Czarnecki

Ryc. 5. Warszawa-Wilanów „Powsin". Profil obiektu 3. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 5. Warszawa-Wilanów "Powsin". Cross-section of feature 3. Archive of M. Czarnecki

Wys. 40 cm; średn.: dna 13 cm, brzuśca 33 cm, wylewu 28 cm (Tabl. I/1:1). **2)** Popielnica – częściowo zachowany garnek o baniastym brzuścu i wysokiej, wydzielonej tektonicznie szyjce. Brak części przydennej. Obie powierzchnie starannie wygładzone, czarne. Zach. wys. 20 cm; średn.: brzuśca 30 cm, wylewu 21 cm (Tabl. I/1:2). **3)** Przykrywka – górna część misy z wgięciem pod krawędzią wylewu. Obie powierzchnie starannie wygładzone, czarne. Zach. wys. 4 cm, średn. wylewu 22 cm (Tabl. I/1:3). **4)** Stopiony fragment drutu brązowego (zaginął). **5)** Przepalone kości (zaginęły).

Obiekt 2
Grób popielnicowy. W centralnej części jamy stała popielnica z niewielką ilością drobnych, przepalonych kości. **1)** Popielnica – niewielki garnek z baniastym brzuścem i lekko wyodrębnioną szyjką. Powierzchnia zewn. słabo chropowacona, miejscami zagładzana – szorstka, brązowa w szare plamy, wewn. wygładzona, szara. Wys. 12 cm; średn.: dna 8 cm, brzuśca 16 cm, wylewu 14 cm (Tabl. I/2:1). **2)** Fragment drutu żelaznego, silnie skorodowany. **3)** Przepalone kości płodu (7–8 miesiąc).

Obiekt 3
Grób kloszowy. Pod przechylonym, stojącym dnem do góry kloszem posadowionym w żółtym piasku znajdowała się nakryta misą popielnica wypełniona przepalonymi kośćmi. Urna stała na podkładce złożonej z kilku fragmentów ceramiki (Ryc. 4, 5). **1)** Klosz – duży garnek jajowaty o karbowanej krawędzi wylewu. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewn. silnie chropowacona, ze śladami obmazywania, ceglasto-brązowa, wewn. gładka, szara. Wys. 38 cm; średn.: dna 12 cm, brzuśca 36 cm, wylewu 30,5 cm (Tabl. I/3:1). **2)** Popielnica – nieduży garnek o baniastym brzuścu, oddzielonym od wysokiej szyjki uskokiem. W górnej części brzuśca dookolne, podwójne pasmo nakłuć ze zwieszającymi się „wąsami" z analogicznych zagłębień. Powierzchnia zewn. wygładzona, ciemnobrunatna, wewn. wygładzona, ciemnoszara. Wys. 17 cm; średn.: dna 9 cm, brzuśca 24 cm, wylewu 16 cm (Tabl. I/3:2). **3)** Przykrywka – stożkowata misa z delikatnym wgięciem pod krawędzią wylewu, zdobiona dookolnym, niezamkniętym rzędem dołków paznokciowych. Obie powierzchnie gładkie, zewn. brązowo-szara, wewn. szara. Wys. 7,5 cm: średn:. dna 7 cm, wylewu 20 cm (Tabl. I/3:3). **4)** Fragment pogrubionego wylewu misy o obu powierzchniach gładkich, brązowych (Tabl. I/3:4). **5)** Przepalone kości dzieci w wieku 4 i 8–9 lat. **6)** Pojedyncze przepalone, niecharakterystyczne kości zwierzęce.

Obiekt 4
Jama. W planie owalna o wym. ok. 1,2×1,0 m, w profilu trapezowata o miąższości ok. 1,2 m. W partii spągowej warstwa spalenizny, w pozostałej części wypełniska przemieszane warstwy szarego i brązowego piasku (Ryc. 6). **1)** Pięć niecharakterystycznych, grubościennych fragmentów ceramiki o powierzchni zewn. chropowaconej. **2)** Węgle drzewne.

Obiekt 5
Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 6
Jama. Brak dokumentacji. **1)** Wiór krzemienny (zaginął).

Obiekt 7
Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 8
Grób jamowy. Brak dokumentacji rysunkowej i fotograficznej. Uchwycony bezpośrednio pod warstwą humusu. Wypełnisko złożone z brunatnego piasku, w części stropowej drobne przepalone kości. W zachodniej części obiektu, na głęb. 0,25–0,45 m, skupisko przepalonych kości. **1)** Trzy fragmenty

Ryc. 6. Warszawa-Wilanów „Powsin". Profil obiektu 4. Archiwum M. Kulisiewicz-Kubielas
Fig. 6. Warszawa-Wilanów "Powsin". Cross-section of feature 4. Archive of M. Kulisiewicz-Kubielas

Ryc. 7. Warszawa-Wilanów „Powsin". Plan obiektu 9. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 7. Warszawa-Wilanów "Powsin". Plan of feature 9. Archive of M. Czarnecki

grubościennej ceramiki o powierzchni zewn. chropowaconej (zaginęły). **2)** Kilka mało diagnostycznych kości osoby dorosłej.

Obiekt 9

Grób jamowy (?). Rozległa jama barwy brunatnej, z drobnymi przepalonymi kośćmi i kilkoma ułamkami ceramiki na powierzchni (Ryc. 7). **1)** Trzy fragmenty grubościennej ceramiki o powierzchni zewn. chropowaconej. **2)** Niewielka ilość przepalonych kości (zaginęły).

Obiekt 10

Grób *quasi*-skrzynkowy. Prostokątna jama grobowa, zorientowana na linii NE-SW, o wym. 2,2×1,2 m i wypełnisku złożonym z szaro-brązowego piasku, osiągała miąższość 0,15–0,2 m w części południowej i 0,3–0,4 m w partii północnej. Inwentarz rozmieszczony był w dwóch rzędach wzdłuż dłuższych boków jamy (Ryc. 12). W rzędzie południowym stało sześć naczyń bez kości (cztery różne garnki i dwa dzbanki), pełniących zapewne funkcję przystawek (Ryc. 8, 12). W rzędzie północnym od zachodu zarejestrowano zbite skupisko kości (na kilku ślady patyny) i warstwę płasko ułożonych fragmentów ceramiki (naczynia 7–9), pośród których leżały przepalone kości ludzkie, szczypczyki toaletowe i przedmiot z brązu oraz szpila żelazna. W północno-wschodnim narożniku jamy znajdował się wkop z dołożonym wtórnie pochówkiem popielnicowym – obiekt 18 (Ryc. 9). **1)** Naczynie 1 – dwuuchy przysadzisty grubościenny garnek z wydzieloną cylindryczną, krótką szyjką, oddzieloną od baniastego brzuśca uskokiem. Powierzchnia zewn. na brzuścu szorstka, przy wylewie wygładzona, brązowo-szara, wewn. wygładzona, szara. Wys. 12 cm; średn.: dna 4,5 cm, brzuśca 17 cm, wylewu 12,5 cm (Tabl. III/10:4). **2)** Naczynie 2 – garnek o baniastym chropowaconym brzuścu, oddzielonym od gładzonej szyjki listwą zdobioną skośnymi nacięciami, a także plastycznymi pseudouszkami, od których zwisają potrójne wąsy. Wylew wyraźnie wychylony. Dno naczynia lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewn. brązowa, wewn. wygładzona, ciemnoszara. Wys. 25 cm; średn:. dna 15, brzuśca 32 cm, wylewu 23 cm (Tabl. III/10:5). **3)** Naczynie 3 – niewielki garnek o wydzielonej, wysokiej, cylindrycznej szyjce, oddzielonej od brzuśca uskokiem. Wylew wychylony. W górnej partii brzuśca zdobienie „jodełkowe" – dookolne pasmo i niżej trzy półkoliste „festony", zakończone potrójnymi rytymi rozgałęzieniami. Pomiędzy „festonami" trzy plastyczne guzki z wgłębieniem, rozłożone równomiernie na bryle naczynia. Obie powierzchnie wygładzone, czarne, zewn. wyświecona. Wys. 11 cm; średn.: dna 6 cm, brzuśca 16, wylewu 12 cm (Tabl. II/10:1). **4)** Naczynie 4 – częściowo zrekonstruowany dzbanek z dwustożkowatym brzuścem i wysoką szyjką. Poniżej jej podstawy dwa dookolne pasma nakłuć ze zwieszającymi się „wąsami" z takich samych zagłębień. Wylew lekko wychylony. Ucho utrącone. Obie powierzchnie wygładzone, czarne. Zach. wys. 11 cm; średn.: brzuśca 22 cm, wylewu 16 cm (Tabl. II/10:3). **5)** Naczynie 5 – dzbanek z dwustożkowatym brzuścem, oddzielonym uskokiem od wysokiej, cylindrycznej szyjki. Wylew lekko wychylony. W górnej części brzuśca dookolny rząd nakłuć ujęty w ryte linie, od którego zwieszają sią analogicznie wykonane „wąsy". Ucho utrącone. Obie powierzchnie wygładzone, czarne. Wys. 18 cm; średn.: dna 8 cm, brzuśca 23 cm, wylewu 18 cm (Tabl. II/10:2). **6)** Naczynie 6 – garnek z baniastym brzuścem i wydzieloną, wysoką szyjką z wychylonym wylewem. Poniżej podstawy szyjki dwa dookolne pasma nakłuć. Od nich odchodzą potrójne, długie „wąsy" wykonane z „jodełek". W górnej partii brzuśca, pomiędzy „wąsami" cztery pary plastycznych guzków, rozłożonych symetrycznie na bryle naczynia. Obie powierzchnie wygładzone, czarne. Zach. wys. 20 cm; średn.: brzuśca 29 cm, wylewu 21 cm (Tabl. II/10:4). **7)** Przepalone

Ryc. 8. Warszawa-Wilanów „Powsin". Południowo-zachodni narożnik obiektu 10 w trakcie eksploracji. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego

Fig. 8. Warszawa-Wilanów "Powsin". Exploration of south-western edge of feature 10. Archive of M. Czarnecki

kości mężczyzny w wieku 35–45 lat oraz kobiety (?) w wieku 25–35 lat. **8)** Nieforemna grudka stopionego brązu. **9)** Przepalone kości zwierzęce: trzy fragmenty kości łonowej lewej konia, fragment kości udowej konia, fragment podobny do kości udowej świni. **10)** Naczynie 7 – zrekonstruowany duży garnek z baniastym brzuścem i pogrubioną krawędzią wylewu. Wg opisu Marii Kulisiewicz-Kubielas w górnej części brzuśca dookolne pasmo owalnych niewielkich dołków. Obie powierzchnie wygładzone, zewn. niestarannie, ceglasto-szara, wewn. czarna. Wys. 34,5 cm; średn.: dna 12 cm, brzuśca 34 cm, wylewu 22 cm (Tabl. III/10:6). **11)** Naczynie 8 – zrekonstruowana misa w kształcie wycinka kuli. Obie powierzchnie wygładzone, brązowo-szare. Wys. 8,5 cm; średn.: dna 7 cm, wylewu 25 cm (Tabl. III/10:7). **12)** Naczynie 9 – fragment pogrubionego wylewu dużego garnka o obu powierzchniach wygładzonych, szaro-ceglastych. Zaginął (Tabl. III/10:8). **13)** Skorodowana szpila żelazna z trzykierunkowo wygiętą łabędzią szyjką i główką rozklepaną i zwiniętą w uszko. Przekrój drutu kolisty. Ślady patyny ogniowej. Dług. 13,5 cm, średn. drutu 0,5 cm. Zaginęła (Tabl. III/10:1). **14)** Szczypczyki brązowe o trójkątnych łopatkach. Kabłąk z pręta o półkolistym przekroju, na zgięciu uformowany pętlowato. Przesuwka wykonana z podwójnego drutu brązowego o przekroju kolistym. Zniekształcone w ogniu. Dług. 6,8 cm, szer. łopatek 2 cm. Zaginęły (Tabl. III/10:2). **15)** Półksiężycowato wygięta taśma o przekroju soczewkowatym i zwężających się spłaszczonych zakończeniach. Dług. 1,8 cm, szer. 1,6 cm, szer. taśmy 0,5 cm. Zaginęła (Tabl. III/10:3). **16)** Drobne grudki brązu.

Ryc. 9. Warszawa-Wilanów „Powsin". Północno-wschodni narożnik obiektu 10 i obiekt 18 w trakcie eksploracji. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego

Fig. 9. Warszawa-Wilanów "Powsin". Exploration of south-eastern edge of feature 10 and feature 18. Archive of M. Czarnecki

Obiekt 11

Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 12

Jama. Brak dokumentacji. **1)** Fragment grubościennego garnka z baniastym brzuścem i wydzieloną, krótką szyjką o po-

wierzchni zewn. na szyjce wygładzonej, na brzuścu chropowaconej, brązowo-szarej, wewn. wygładzonej, szarej (zaginął).

Obiekt 13
Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 14
Grób jamowy (?). Brak dokumentacji. **1)** Wiór krzemienny (zaginął). **2)** Dwie przepalone mało diagnostyczne kości ludzkie osoby dorosłej (?). **3)** Węgle drzewne.

Obiekt 15
Grób popielnicowy – podwójny, zniszczony. W kolistej jamie o średn. ok. 0,5 m i wypełnisku składającym się z szaro-brązowego piasku ustawione były przykryte misami dwie uszkodzone górą popielnice wypełnione przepalonymi kośćmi (Ryc. 10). Urny obłożone były fragmentami dużego chropowaconego garnka, a obok nich od strony zachodniej stała przystawka – dzbanek. W profilu jama grobowa kształtu nieckowatego o miąższości 0,3 m (Ryc. 11). **1)** Popielnica 1 – dolna partia garnka beczułkowatego. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewn. szorstka, brązowa w czarne plamy (okopcenia), wewn. wygładzona, ciemnoszara. Zach. wys. 14 cm, średn. brzuśca 20 cm (Tabl. IV/15:1). **2)** Przykrywka – fragmenty górnej partii misy o lekko wychylonym wylewie. Powierzchnia zewn. gładka, brązowa, wewn. wygładzona, szara. Zach. wys. 5 cm, średn. wylewu 18 cm (Tabl. IV/15:2). **3)** Przepalone kości kobiety (?) w wieku 16–18 lat. **4)** Popielnica 2 – mały garnek beczułkowaty z krótką, niewydzieloną tektonicznie szyjką. Dno wyodrębnione. Powierzchnia zewn. lekko chropowacona, brązowo-szara, wewn. wygładzona, szaro-czarna. Wys. 14 cm; średn.: dna 10 cm, brzuśca 16,5 cm, wylewu 13 cm (Tabl. IV/15:3). **5)** Przykrywka – stożkowata misa z wgięciem pod krawędzią, na której uformowano dwa płaskie guzki plastyczne. Obie powierzchnie wygładzone, brązowo-szare. Wys. 8 cm; średn.: dna 5,5 cm, wylewu 19 cm (Tabl. IV/15:4). **6)** Przepalone kości dziecka w wieku ok. 3 lat. **7)** Przystawka – przysadzisty dzbanek z krótką, niewydzieloną tektonicznie szyjką, wyposażony w duże taśmowate ucho o przekroju nerkowatym. Obie powierzchnie brązowe, zewn. szorstka, wewn. wygładzona. Wys. 12 cm; średn.: dna 4 cm, brzuśca 18 cm, wylewu 13 cm (Tabl. IV/15:5). **8)** Fragmenty garnka znacznych rozmiarów, w tym duży ułamek części przydennej. Powierzchnia zewn. silnie chropowacona, ceglasto-brązowa, wewn. wygładzona, szaro-brunatna. Zach. wys. 6 cm, średn. dna 13 cm (Tabl. IV/15:6).

Ryc. 10. Warszawa-Wilanów „Powsin". Plan obiektu 15. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 10. Warszawa-Wilanów "Powsin". Plan of feature 15. Archive of M. Czarnecki

Ryc. 11. Warszawa-Wilanów „Powsin". Profil obiektu 15. Wg: archiwum prywatne M. Czarneckiego
Fig. 11. Warszawa-Wilanów "Powsin". Cross-section of feature 15. Archive of M. Czarnecki

Obiekt 16
Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 17
Jama. Brak dokumentacji i materiału zabytkowego.

Obiekt 18
Grób popielnicowy. Popielnica przykryta misą, wkopana w północno-wschodni narożnik jamy grobowej obiektu 10 (Ryc. 9). Wkop kolisty o średn. ok. 0,3 m i wypełnisku złożonym z szarego piasku, w którym znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki z wykładki z obiektu 10. W popielnicy przepalone kości, na dnie szpila żelazna oraz grudki brązu. **1)** Popielnica – garnek o baniastym brzuścu, oddzielonym od wydzielonej szyjki pasmem dołków palcowych. Krawędź wylewu nieco pogrubiona. Dno lekko wyodrębnione. Obie powierzchnie wygładzone, czarne. Wys. 19 cm; średn.: dna 10 cm, brzuśca 21 cm, wylewu 13 cm (Tabl. V/18:1). **2)** Przykrywka – głęboka misa o kształcie wycinka kuli. Krawędź wylewu lekko pogrubiona. Obie powierzchnie gładkie, zewn. brązowa, wewn. ciemnoszara. Wys. 7 cm; średn.: dna 4 cm, wylewu 15 cm (Tabl. V/18:2). **3)** Szpila żelazna z trzykierunkowo wygiętą łabędzią szyjką

Ryc. 12. Warszawa-Wilanów „Powsin". Rekonstrukcja planu obiektu 10. Rys.: B. Kaczyński (wg szkicu z inwentarza polowego)
Fig. 12. Warszawa-Wilanów "Powsin". Plan of feature 10 (reconstruction). Drawing: B. Kaczyński (after a sketch from excavation inventory book)

i główką rozklepaną i zwiniętą w uszko. Przekrój drutu kolisty. Ślady patyny ogniowej. Dł. 11 cm, średn. drutu 0,5 cm. Zaginęła (Tabl. V/18:3). **4)** Grudki brązu (zaginęły). **5)** Przepalone kości dziecka w wieku ok. 2–3 lat. **6)** Przepalone kości owcy lub kozy: dwa fragmenty dwóch trzonów kręgów lędźwiowych, fragment członu palcowego II.

Obiekt 19

Grób kloszowy – symboliczny (?), zniszczony. Strop obiektu odkryty na głębokości 0,25 m. W piasku, bez zarysu jamy grobowej, uszkodzony, ustawiony dnem do góry klosz, wewnątrz którego pozostałości popielnicy. Nie zarejestrowano przepalonych kości. **1)** Klosz – fragmenty dolnej i górnej części dużego garnka o karbowanej krawędzi wylewu. Dno wyodrębnione. Powierzchnia zewn. silnie chropowacona ze śladami obmazywania palcami, szaro-brązowa, wewn. gładka, czarna. Zach. wys. górnej części naczynia 9,5 cm, dolnej 6 cm; średn.: dna 16, wylewu 36 cm (Tabl. IV/19:1). **2)** Popielnica – dolna i środkowa partia oraz pojedyncze fragmenty szyjki garnka o baniastym brzuścu. Powierzchnia zewn. na szyjce gładzona, na brzuścu chropowacona, brązowa, wewn. wygładzona, czarna. Zach. wys. górnej części 4 cm, dolnej 14 cm; średn.: dna 10 cm, brzuśca 30 cm, wylewu 20 cm (Tabl. IV/19:2). **3)** Fragment wylewu naczynia o cylindrycznej szyjce. Obie powierzchnie wygładzone, brązowo-szare (Tabl. IV/19:3).

Obiekt 20

Grób kloszowy (?). Brak opisu, nieznany układ naczyń w grobie. **1)** Duży garnek z szyjką oddzieloną od baniastego brzuśca wygniataną, karbowaną listwą plastyczną. Wylew niezachowany. Powierzchnia zewn. silnie chropowacona ze śladami obmazywania palcami, brązowa, wewn. wygładzona, ciemnoszara. Zach. wys. 32 cm; średn.: dna 18, brzuśca 40 cm (Tabl. V/20:1). **2)** Górna część głębokiej misy o kształcie wycinka kuli. Na krawędzi wylewu para płaskich guzków plastycznych. Pow. zewn. wygładzona, brązowo-szara, wewn. gładka, ciemnoszara. Zach. wys. 8 cm, średn. wylewu 18 cm (Tabl. V/20:2). **3)** Pojedyncze, mało diagnostyczne, przepalone kości osoby dorosłej.

Obiekt 21
Grób jamowy. Brak opisu i dokumentacji. **1)** Pojedyncze, mało diagnostyczne, przepalone kości osoby dorosłej (?).

Obiekt 22
Grób jamowy. Brak opisu i dokumentacji. **1)** Pojedyncze, mało diagnostyczne, przepalone kości osoby niedorosłej.

Obiekt 23
Grób jamowy. Brak opisu i dokumentacji. **1)** Pojedyncze, mało diagnostyczne, przepalone kości osoby niedorosłej.

Materiały luźne
1) Fragment górnej partii garnka z listwą plastyczną. Powierzchnia zewn. chropowacona, brązowa, wewn. wygładzona, szara (Tabl. V:1). **2)** Fragment dna dużego garnka o obu powierzchniach wygładzonych, zewn. brązowej, wewn. ciemnoszarej. Zach. wys. 6 cm, średn. dna 16 cm (Tabl. V:2). **3)** Fragment górnej partii garnka, zdobionego na przejściu szyjki w brzusiec podwójnym pasmem nakłuć. Obie powierzchnie wygładzone, czarne (Tabl. V:3). **4)** Fragment górnej partii brzuśca garnka z kilkoma dołkami palcowymi. Obie powierzchnie gładkie, zewn. brązowa, wewn. czarna (Tabl. V:4).

ANALIZA OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Na cmentarzysku w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" odsłonięto w 1990 roku pozostałości 14 grobów ciałopalnych, które ze względu na formę podzielono na cztery kategorie: kloszowe, popielnicowe, jamowe oraz *quasi*-skrzynkowy. Do niniejszej analizy włączono również jamy, które zapewne powstały w czasie użytkowania nekropoli.

Pojęciem **grób *quasi*-skrzynkowy** określono obiekt 10, zawierający dwa pochówki, bez wątpienia wzorowany na grobach skrzynkowych kultury pomorskiej, lecz pozbawiony podstawowego ich elementu jakim jest kamienna skrzynia. Wyjątkowy jest zarejestrowany w prostokątnej jamie dwurzędowy układ inwentarza. W rzędzie wzdłuż północnego boku jamy, bezpośrednio na jej dnie, a częściowo także na wykładce wykonanej z fragmentów dużego garnka i misy złożone były przepalone kości dwóch osób dorosłych (mężczyzny w wieku 35–45 lat oraz kobiety w wieku 25–35 lat) z ich osobistym wyposażeniem (Ryc. 12). Do tego rzędu od strony wschodniej dostawiono później popielnicę ze szczątkami dziecka w wieku 4–5 lat (obiekt 18). W rzędzie południowym stało sześć naczyń ceramicznych pełniących funkcję przystawek grobowych. W grobie umieszczono łącznie dziewięć naczyń, spośród których cztery to cienkościenne, czarne, gładkie, zdobione garnki i dzbanki, natomiast pozostałe to formy brunatno-szare o nieco grubszych ściankach i powierzchniach wygładzonych oraz lekko chropowaconych. Wyposażenie nieceramiczne obejmowało szczypczyki toaletowe brązowe, brązowy przedmiot półksiężycowaty oraz żelazną szpilę.

Charakterystyczne dla kultury pomorskiej w jej autochtonicznej strefie są kilkupopielnicowe groby o charakterze rodzinnym, często obudowane konstrukcjami kamiennymi[32]. Na terenach zasiedlanych (allochtonicznych) przez ludność tej kultury w młodszych fazach jej rozwoju, obejmujących głównie Wielkopolskę, Śląsk, Polskę środkową, Mazowsze i Podlasie, Małopolskę oraz Polskę południowo-wschodnią, obserwuje się szereg odstępstw od „klasycznej" obrzędowości pogrzebowej, powstałych w wyniku akulturacji ze społecznościami łużyckich pól popielnicowych. Niewątpliwie taki synkretyczny charakter ma obiekt 10 o elementach obrządku pogrzebowego typowych zarówno dla „klasycznej" kultury pomorskiej, jak i miejscowej kultury grobów kloszowych. Do tych pierwszych zaliczyć można rzędowy układ inwentarza, prostokątny kształt jamy grobowej oraz obecność cienkościennych, czarnych garnków i dzbanków z nisko osadzonymi brzuścami[33]. Do elementów odbiegających od wzorców „pomorskich" należą: brak konstrukcji kamiennej, wysypanie kości na wyłożone ceramiką dno jamy, liczne przystawki grobowe oraz występowanie naczyń o cechach ceramiki kultury grobów kloszowych. Brak kamiennych konstrukcji grobowych wyjaśnia się deficytem budulca w najbliższej okolicy cmentarzysk lub preferencyjnym sposobem realizacji koncepcji skrzyni grobowej, jaką stanowiła obudowa organiczna[34], zarejestrowana do tej pory jedynie na kilku nekropolach mazowieckich: w Dziecinowie, pow. otwocki[35], Pasikoniach, pow. sochaczewski[36], Warszawie-Białołęce (osiedla Białołęka Dworska[37] i Mańki-Wojdy[38]) oraz w Warszawie-Zbytkach[39]. Zdecydowanie rzadziej spotyka się pozapopielnicowe pochówki złożone na wykładkach ceramicznych lub bezpośrednio na dnach jam grobowych o prostokątnym zarysie. Sporadycznie rejestruje się jamy grobowe z silnie przepaloną ceramiką na dnie, na której składane były spalone szczątki dzieci i zwierząt[40]. Uważa się, że w takich grobach *in situ* palone były zwierzęta. Praktyki takie znane są z terenów wschodniej Polski, z obiektów przypisywanych tarnobrzeskim

[32] M.in. E. Petersen 1929, 6–10; J. Adamik 2012, 23–43, tam dalsza literatura.
[33] Por. K. Dzięgielewski 2015, 98, tab. 1; 2016, 23–25.
[34] M. Andrzejowska 2005; 2008, tam dalsza literatura.
[35] M. Andrzejowska 2008, 265, ryc. 47.
[36] H. Różańska 1977, 147, ryc. 13.
[37] B. Chomentowska 1966, 157, ryc. 2.
[38] B. Kaczyński 2021, 180–181, ryc. 2, 3.
[39] B. Balcer 1964, 111–112, ryc. 7, 9.
[40] M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, 99–100.

łużyckim polom popielnicowym[41]. W grobie 10 nie odnotowano śladów palenia ani w jamie, ani na ceramice, więc bardziej prawdopodobne wydaje się, że wykładkę wykonano poprzez celowe rozbicie naczyń (które mogłyby preferencyjnie pełnić funkcję popielnicy z przykrywką), a następnie rozsypanie spalonych kości ludzkich. Obyczaj składania kości bezpośrednio na dnach jam grobowych o prostokątnych zarysach również spotykany jest niezwykle rzadko. Najbliższym[42] odniesieniem do grobu 10 pozostaje obiekt 80 z cmentarzyska w Brześciu Kujawskim, pow. włocławski[43]. W czworokątnej jamie, obłożonej otoczakami od strony dłuższych boków, rozsypane były szczątki osoby dorosłej. W narożniku obiektu, podobnie jak w Warszawie-Wilanowie „Powsinie", dołożono grób, najprawdopodobniej osoby spokrewnionej[44]. Komentarza wymaga także rząd sześciu naczyń z grobu 10, pełniących zapewne funkcję przystawek, gdyż nie zawierały ciałopalenia. Przystawki w grobach zbiorowych kultury pomorskiej w jej autochtonicznej strefie należą do rzadkości. Powszechnie i licznie pojawiają się w grobach zbiorowych na terenach allochtonicznych, zwłaszcza w Wielkopolsce i Kujawach, a zwyczaj ten wywodzi się z tradycji łużyckich pól popielnicowych[45]. Dla układu przystawek z Powsina nie znaleziono wiernej analogii. Podobne dwustożkowate dzbanki oraz garnki pełniące funkcję naczyń towarzyszących umieszczono bezpośrednio obok stojących w rzędach popielnic w obiektach zbiorowych m.in. w Warszawie-Białołęce (osiedle Białołęka Dworska)[46] i Warszawie-Zbytkach[47]. Warto również podkreślić, że w grobie 10 nie zarejestrowano małych naczyń w układzie kubek w miseczce, stanowiących podstawowy zestaw przystawek w grobach kultury pomorskiej na Mazowszu[48]. Reasumując w grobie 10 wyróżnić można elementy nawiązujące do obrzędowości kultury pomorskiej (prostokątna jama z charakterystyczną cienkościenną, czernioną i dekorowaną ceramiką) oraz cechy zwyczajów „miejscowych" społeczności postłużyckich (liczne przystawki, brak konstrukcji kamiennej, pochówki bezpopielnicowe, baniaste garnki z plastycznymi zdobieniami). Współwystępowanie opisanych elementów wskazuje na „mieszany" pomorsko-kloszowy charakter obiektu. Groby takie spotyka się na nielicznych cmentarzyskach na Mazowszu i Podlasiu[49], funkcjonujących raczej w młodszych fazach wczesnej epoki żelaza. Rozsypywanie szczątków kostnych to cecha obrządku pogrzebowego wpisująca się w trend obserwowany w starszym okresie przedrzymskim na terenach zajętych przez ludność kultury pomorskiej – zwłaszcza w jej południowo-zachodniej strefie, polegająca na stopniowym odejściu od popielnicowej formy grobu na rzecz pochówków jamowych[50].

Kolejną kategorią obiektów odkrytych na cmentarzysku w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" są **groby kloszowe** (ob. 1, 3, 19 i 20). Rejestrowane były w „czystym" piasku – w żadnym z tych obiektów nie uchwycono w trakcie badań czytelnego zarysu jamy grobowej. Stan zachowania obiektów 1 i 3 pozwala bez żadnych wątpliwości uznać je za groby z klasycznym układem naczyń, a mianowicie popielnicę wypełnioną kośćmi i przykrytą misą osłonięto kloszem. Zapewne taki sam był układ naczyń w obiekcie 19, zachowanym jedynie do ⅓ pierwotnej wysokości. W inwentarzu obok fragmentów popielnicy i klosza nie odkryto ułamków misy – prawdopodobnie zniszczonej w trakcie prac rolnych. Brakowało również szczątków kostnych, co może sugerować, że był to grób symboliczny. Równie silnie zniszczony został obiekt 20, z którego zachowała się jedynie połowa klosza, fragmenty misy oraz pojedyncze kości osoby dorosłej. Rekonstrukcja pierwotnego układu naczyń w tym grobie jest niemożliwa. Nadmiarowe fragmenty wtórnie przepalonych naczyń zostały odkryte w grobach 3 oraz 19. Kloszami na omawianym stanowisku były naczynia brunatno-szare, całkowicie chropowacone, o karbowanych krawędziach wylewów (ob. 1, 3, 19) oraz o gładzonej szyjce, wydzielonej listwą plastyczną od chropowaconego brzuśca (ob. 20). Funkcję popielnic w grobach kloszowych pełniły naczynia dwóch rodzajów. W obiektach 1 i 3 wykorzystano całkowicie gładzone garnki z wydzielonymi szyjkami, o powierzchniach czarnych i brunatnych – zdobione w górnej części brzuśca ornamentem kłutym (ob. 3). W obiekcie 19 na urnę wybrano naczynie baniaste, dołem chropowacone, górą gładzone, o brunatno-szarej powierzchni. Przykrywki to wygładzone misy stożkowate z wgięciem pod krawędzią wylewu (ob. 1, 3) lub w kształcie wycinka kuli (ob. 20). Ich ornamentyka

[41] Por. M. Andrzejowska 2012, 106, przyp. 26, tam dalsza literatura.
[42] Podobne dwa obiekty z rozsypanymi szczątkami kostnymi na dnie komory grobowej zostały odkryte w trakcie szerokopłaszczyznowych, inwestycyjnych badań na dwóch nieopracowanych stanowiskach z zachodniego Mazowsza.
[43] Z. Durczewski 1948, 44, ryc. 11; R. Grygiel 1995, 352, 356, ryc. 41.
[44] Dokładanie popielnic do grobów zbiorowych jest cechą typową obrzędowości kultury pomorskiej. Najlepszy przykład stanową groby skrzynkowe, których „rodzinny" charakter wynikał z możliwości otwierania, rozbudowy i dokładania dalszych popielnic (np. L.J. Łuka 1968, 49–50). W przypadku grobów obwarowanych zbliżoną praktykę, polegającą na wkopywaniu grobów popielnicowych (zazwyczaj z kośćmi dzieci) w kamienne obudowy obiektów, dostrzeżono na cmentarzysku w Mierzynie, pow. piotrkowski oraz Sokołowicach, pow. wolsztyński (I. Jadczykowa 1995, 147).
[45] L.J. Łuka 1971, 42; 1979, 158.
[46] B. Chomentowska 1966, 157, ryc. 2.
[47] B. Balcer 1964, 111–112, ryc. 7, 9.
[48] Por. B. Kaczyński 2021, 180, przyp. 9.
[49] M. Andrzejowska 2005, 128–131.
[50] T. Malinowski 1969, 42; L.J. Łuka 1953, 136–137; A. Lipińska 1966, 209–210; W. Siciński 2019, 40.

ograniczała się do plastycznych guzków modelowanych na krawędzi wylewu (ob. 20) i dookolnego pasma odcisków paznokciowych (ob. 3).

Wśród analizowanych obiektów są trzy **groby popielnicowe** (ob. 2, 15 i 18). Obiekt 2 – z małą, gładzoną popielnicą z wysoko osadzonym brzuścem, zawierającą kości płodu (7–8 miesiąc), wkopany został w piasek calcowy, blisko kloszowego obiektu 1. Bardzo prawdopodobne, że są to pochówki członków jednej rodziny. Podwójny grób popielnicowy 15 złożony został w jamie o niewyraźnym i nieregularnym zarysie. Wstawione równocześnie do grobu urny, nakryte odwróconymi misami, zawierały przepalone kości kobiety w wieku 16–18 lat oraz przypuszczalnie jej dziecka, ok. 3-letniego. Obok popielnic umieszczono przystawkę – dzbanek z dużym uchem taśmowatym. Wszystkie naczynia grobowe nakryto/obłożono fragmentami dużego chropowaconego garnka. Podwójne groby popielnicowe osłonięte ułamkami ceramiki wpisują się w obrzędowość mazowiecko-podlaskich cmentarzysk z wczesnej epoki żelaza. Inwentarz obiektu tworzą naczynia o jednorodnym charakterze, typowym dla ceramiki kultury grobów kloszowych. Obiekt 18 został wkopany w narożnik *quasi*-skrzynkowego grobu 10. W urnie o brunatnej, gładzonej powierzchni z ornamentem odcisków palcowych leżały przepalone kości dziecka w wieku ok. 4–5 lat oraz żelazna szpila z łabędzią szyjką i główką rozklepaną i zwiniętą w uszko. Popielnica nakryta misą złożona została w centralnej części kolistej jamy grobowej o wyraźnym zarysie, odróżniającym się zarówno od calca, jak i wypełniska grobu 10. Obecność fragmentów naczyń 8 i 9 z wykładki z obiektu 10 w jamie grobu 18 potwierdza jego młodszą pozycję stratygraficzną.

Najmniej informacji, co podkreślono we wstępie, zachowało się w dokumentacji źródłowej o **grobach jamowych** oraz **jamach**. Wyróżnikiem tych pierwszych była obecność kości w wypełnisku obiektu. Na tej podstawie za domniemane groby jamowe uznano obiekty 8, 9, 14 i 21–23, z których zachowały się nieduże porcje kości osób niedorosłych i dorosłych. Kształty i wymiary większości tych grobów pozostają nieznane. Z opisu obiektu 8 wiadomo, że jego wypełnisko było barwy brunatnej i skupisko kości znajdowało się w części spągowej. Jama grobu 9, jak wynika ze stratygrafii młodszego od *quasi*-skrzynkowego obiektu 10, była rozległa, o prostokątnym kształcie i ciemnobrunatnym wypełnisku. W grobach jamowych znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki (obiekt 8) oraz wiór krzemienny (obiekt 14). Zachowane porcje kości z tych obiektów są na tyle niewielkie (zazwyczaj ok. 5–10 g), że można rozważać ich wtórną depozycję ze zniszczonych grobów popielnicowych lub kloszowych np. w wyniku prac ornych. Do jam zaliczono wszystkie pozostałe obiekty 4–7, 11–13, 16 i 17. Nie zachowały się o nich prawie żadne informacje, za wyjątkiem obiektu 4, dla którego dysponowano fotografią profilu. Była to jama o wypełnisku kształtu trapezowatego, dość głęboka (miąższości 1,2 m), z warstwą spalenizny w części spągowej, z której pozyskano niecharakterystyczne fragmenty chropowaconego garnka. Ułamki baniastego naczynia o chropowaconym brzuścu i gładzonej szyjce odkryto również w obiekcie 12. Na tej podstawie można jedynie powtórzyć informację zawartą w sprawozdaniu z badań Marii Kulisiewicz-Kubielas, że wszystkie jamy odkryte w trakcie badań w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" wiązać należy z użytkowaniem cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza. Grupują się one przy koncentracjach grobów, wydaje się więc, że mogły mieć związek z obrzędami grzebalnymi i innymi rytuałami odprawianymi na cmentarzysku.

Ocenie antropologicznej[51] poddano 12 porcji ciałopalnych kości ludzkich z grobów 2, 3, 8, 10, 14, 15 (popielnice 1 i 2) i 18–23. Wyodrębniono szczątki 14 osób – sześciu dorosłych, siedmiu młodocianych i dzieci oraz jednego płodu. Wykluczając oznaczone ogólnie szczątkowe porcje kości z domniemanych grobów jamowych, na cmentarzysku pochowano dwie osoby dorosłe – *adultus* i wczesny *maturus*, jedną w wieku *iuvenis*, czworo dzieci – jedno *infans* II, troje *infans* I oraz płód (*fetus*). Przewaga dzieci nad dorosłymi na cmentarzyskach z wczesnej epoki żelaza należy do reguły i wynika przede wszystkim z większej śmiertelności najmłodszych, spowodowanej małą ich odpornością na choroby czy trudne warunki życia. Trzy groby (obiekty 3, 10 i 15) mieściły po dwa pochówki. W *quasi*-skrzynkowym grobie 10 pochowano kobietę w wieku *adultus* i mężczyznę w wieku wczesny *maturus*, a następnie dołożono popielnicę (grób 18) ze szczątkami dziecka w wieku *infans* I. Dwupopielnicowy obiekt 15 mieścił szczątki młodej kobiety w wieku *iuvenis* oraz dziecka *infans I*. W obu tych grobach mogły być złożone pochówki członków rodziny (relacje rodzice-dziecko, matka-dziecko). W kloszowym grobie 3 znajdowały się kości dwojga dzieci w wieku *infans I* i *infans II*. W innych grobach osłoniętych kloszami złożono szczątki osoby dorosłej (obiekt 20) i płodu (obiekt 2). Małe, niekompletne porcje kości osób dorosłych odnotowano w grobach jamowych (ob. 8, 14, 21, 23). Z powyższego omówienia wynika, że w przebadanej części stanowiska w grobach kloszowych i popielnicowych pochowano osoby niedorosłe, natomiast w jamowych dorosłe. Nieliczne domieszki przepalonych szczątków zwierzęcych, ograniczające się do kilku kości konia, świni oraz owcy lub kozy, odnotowano w obiektach 3, 10 i 18.

[51] Zob. Aneks.

Przedmioty nieceramiczne znaleziono w czterech grobach[52]: płodu (fragment drutu żelaznego), kobiety i mężczyzny (szczypce toaletowe, szpila, przedmiot półksiężycowaty) oraz dziecka (szpila żelazna). Wyposażenie dwojga dorosłych z grobu 10 stanowią ewidentnie ozdoby i przedmioty codziennego użytku, które towarzyszyły zmarłym na stosie ciałopalnym. Natomiast szpila żelazna w obiekcie 18 była najprawdopodobniej specjalnym darem, gdyż jest mało prawdopodobne, by używało ją do spinania szat 4-letnie dziecko. Niecharakterystyczny fragment drutu żelaznego z obiektu 2 mógł dostać się do popielnicy przypadkowo, np. zebrany ze stosu. Niepełne rozpoznanie stanowiska oraz znaczny stopień jego zniszczenia pracami rolnymi i licznymi wkopami, a dodatkowo braki w dokumentacji sprawiają, że wyniki analizy rozkładu poszczególnych typów grobów nie będą w pełni miarodajne. Na planie cmentarzyska widoczne są dwie koncentracje obiektów sepulkralnych (Ryc. 3). W pierwszym zgrupowaniu, tworzącym niewielkie „gniazdo", przeważały groby kloszowe, natomiast w drugim popielnicowe i bezpopielnicowe, umieszczone wokół *quasi*-skrzynkowego grobu 10 o cechach „pomorskich", złożonego tu prawdopodobnie jako pierwszy. Odległość ponad 20 m dzieląca podwójny grób popielnicowy 15 od pozostałych obiektów oraz odkrycie w 2006 roku grobu kloszowego zlokalizowanego jeszcze dalej od nich, ok. 50 m na północny wschód wskazują, że rozpoznano niedużą cześć pierwotnej nekropoli. Rozkład grobów na przebadanej części cmentarzyska wydaje się nie odbiegać od zastanego na innych „mieszanych" cmentarzyskach pomorsko-kloszowych. Pochówki pomorskie lokowane były tam zazwyczaj w oddzielnej strefie we wschodniej części nekropoli w otoczeniu grobów wszystkich typów, bez dającego się wyróżnić układu[53].

Większość obszaru stanowiska pozostaje nierozpoznana. Jak wspomniano we wstępie zła lokalizacja zasięgu nekropoli na planach inwestorskich skutkowała brakiem nadzorów archeologicznych nad prowadzonymi tu pracami budowlanymi. W 1990 roku najprawdopodobniej przebadano najlepiej zachowaną część cmentarzyska, gdyż groby 1–3, 10 oraz 18 zostały niemal nienaruszone. Możliwe też, że te pochówki zostały wkopane głębiej, gdyż pozostałe obiekty nosiły ślady silnych zniszczeń głęboką orką o czym świadczą ubytki górnych partii grobów i ich wtórne depozycje. Z informacji zawartych w sprawozdaniu z badań wynika, że materiał powierzchniowy koncentrował się na kulminacji wyniesienia na powierzchni ok. 0,5 ha. Pierwotną liczbę grobów na cmentarzysku, uwzględniając charakterystyczne dla takich nekropoli spore odległości między skupiskami obiektów sepulkralnych, można szacować na kilkadziesiąt. Byłoby to zatem miejsce grzebalne użytkowane przez niewielką społeczność, co jest dość typowe dla „mieszanych" pomorsko-kloszowych cmentarzysk mazowiecko-podlaskich. Nekropola w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" spełnia kryteria trzeciej kategorii tego typu stanowisk w podziale Mirosławy Andrzejowskiej[54]. Obok grobów charakterystycznych dla kultury grobów kloszowych występują na tych cmentarzyskach obiekty *quasi*-skrzynkowe, pozbawione konstrukcji kamiennych, ale o innych cechach obrzędowości kultury pomorskiej, do których należą: uporządkowany, rzędowy układ naczyń oraz gruszkowate, smukłe garnki i dzbanki o brzuścach osadzonych poniżej połowy wysokości naczynia, pokrytych bogatą ornamentyką rytą i kłutą oraz pokrywki czapkowate (nieobecne w Powsinie). W obiektach takich znajdują się również naczynia typowe dla nekropoli „kloszowych" – baniaste, częściowo chropowacone garnki, zdobione guzami i listwami, a także szczypczyki oraz szpile z łabędzimi szyjkami i główkami zwiniętymi w uszka. Opisane elementy obrządku pogrzebowego pozwalają zaliczyć cmentarzysko z Powsina do tej samej grupy co nekropole z Dziecinowa, Pasikoni, Warszawy-Grochowa „ul. Górników", Warszawy-Białołęki (osiedla Białołęka Dworska i Mańki-Wojdy) oraz Warszawy-Zbytków.

ANALIZA MATERIAŁÓW

Ceramika

Na cmentarzysku w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" w trakcie badań w 1990 roku odkryto łącznie pozostałości 34 naczyń, z których 26 było zachowanych w stopniu umożliwiającym objęcie klasyfikacją Teresy Węgrzynowicz[55].

Do podgrupy garnków (A_1) zaliczono 16 naczyń, reprezentujących cztery typy:

I odm. a (całkowicie gładzone garnki z wydzieloną szyjką i brzuścem umieszczonym poniżej połowy wysokości naczynia) – popielnica z obiektu 3 (Tabl. I/3:2) i przystawka z obiektu 10 (Tabl. II/10:1);

I odm. b (całkowicie gładzone garnki z wydzieloną szyjką i brzuścem umieszczonym w połowie wysokości naczynia) – popielnice z obiektów 1 i 18 (Tabl. I/1:2, V/18:1) oraz dwie przystawki z obiektu 10 (Tabl. III/10:4.5);

I odm. c (całkowicie gładzone garnki z wydzieloną szyjką i brzuścem umieszczonym powyżej połowy wysokości naczynia) – popielnica z grobu 2 (Tabl. I/2:1);

[52] Nieznane są wiek i płeć osoby pochowanej w grobie 1 – kości zaginęły.

[53] Por. M. Andrzejowska 2008, ryc. 5; 2012, ryc. 5.

[54] M. Andrzejowska 2005, 130.

[55] T. Węgrzynowicz 1988.

II odm. b (całkowicie gładzone garnki bez wydzielonej szyjki, z brzuścem umieszczonym w połowie wysokości naczynia) –przystawka z obiektu 10 (Tabl. III/10:6) i popielnica 2 z obiektu 15 (Tabl. IV/15:3);
IV odm. c (całkowicie chropowacone garnki bez wydzielonej szyjki, z brzuścem umieszczonym powyżej połowy wysokości naczynia) - naczynia pełniące funkcję kloszy z obiektów 1 i 3 (Tabl. I/1:1. I/3:1);
IV odm. b lub **c** (całkowicie chropowacone garnki bez wydzielonej szyjki, z brzuścem umieszczonym w połowie lub powyżej połowy wysokości naczynia) – fragmentarycznie zachowany klosz z obiektu 19 (Tabl. IV/19:1);
V odm. b (garnki z wydzieloną, gładzoną szyjką i baniastym, chropowaconym brzuścem o największej wydętości w połowie wysokości naczynia) – popielnica z obiektu 19 (IV/19:2) i klosz z obiektu 20 (Tabl. V/20:1);
V odm. c (garnki z wydzieloną, gładzoną szyjką i baniastym, chropowaconym brzuścem o największej wydętości powyżej połowy wysokości naczynia) – przystawka z obiektu 10 (Tabl. III/10:5).

Dzbanki (podgrupa $\mathbf{A_2}$) w analizowanym zbiorze naczyń reprezentują trzy okazy, należące do dwóch typów:
I odm. a (całkowicie gładzone dzbanki z wydzieloną szyjką i brzuścem umieszczonym poniżej połowy wysokości naczynia) – przystawki z obiektu 10 (Tabl. II/10:2.3);
II odm. b (całkowicie gładzone dzbanki bez wydzielonej szyjki, z brzuścem umieszczonym w połowie wysokości naczynia) – przystawka z obiektu 15 (Tabl. IV/15:5).

Wydzielono siedem mis (podgrupa $\mathbf{B_1}$), które zaliczono do dwóch typów:
I odm. d (gładzone misy z wgięciem pod krawędzią, bez wyraźnie zaznaczonej wydętości brzuśca) – naczynia z grobów 1, 3 i 15 (Tabl. I/1:3, I/3:3, IV/15:4);
II odm. d (gładzone misy bez wgięcia pod krawędzią) – naczynia z grobów 15, 18 i 20 (Tabl. IV/15:2, V/18:2, V/20:2) oraz prawdopodobnie okaz z grobu 10 (Tabl. III/10:7).

Nie udało się sklasyfikować ośmiu naczyń zachowanych w niedużych fragmentach. Gładzone ułamki dwóch z nich (Tabl. IV/19:3, V:3) pochodzą zapewne z garnków typu I lub II, kolejnych trzech z garnków typu V (Tabl. III/10:8, V:1.4), a jeden z misy typu II (Tabl. I/3:4). Chropowacona dolna partia dużego naczynia z obiektu 15 (Tabl. IV/15:6) może stanowić część garnka typu IV, V lub VI (bez wydzielonej szyjki, z gładzonym pasem przy wylewie).

Analiza materiału ceramicznego z Waszawy-Wilanowa „Powsina" pod kątem formy, ornamentyki i wykończenia powierzchni wykazała obecność naczyń charakterystycznych dla kultur pomorskiej i grobów kloszowych. Za typowe „pomorskie" uznać należy garnki i dzbanki odmian a i b typu I, cienkościenne, o starannie wykończonych, czarnych powierzchniach i stosunkowo niskiej jakości (przejawiającej się nietrwałością części przydennych i tendencją do rozwarstwiania ścianek). Na omawianym stanowisku takie naczynia, zdobione rozbudowanymi ornamentami z nacięć, żłobków i elementów plastycznych, odnotowano w *quasi*-skrzynkowym grobie 10 (Tabl. II). Podobnie dekorowane garnki i dzbanki zarejestrowano m.in na cmentarzysku w Warszawie-Zbytkach[56]. Garnek odmiany b typu II z grobu 10 (Tabl. III/10:6) znajduje analogie wyłącznie na cmentarzyskach „mieszanych" pomorsko-kloszowych. Zbliżone jajowate, gładzone garnki odnotowano w wielopopielnicowych grobach w Dziecinowie[57], Pasikoniach[58] i Suchodole, pow. sochaczewski[59] oraz w grobie kloszowym w Transborze, pow. miński[60].

Do naczyń charakterystycznych dla kultury grobów kloszowych należą garnki odmian b i c typów I, II, IV i V (Tabl. I/1:1.2, I/2:1.2, III/10:4.5, IV/15:1.3.6, IV/19:1.2, V/20:1) oraz dzbanek odmiany b typu II (Tabl. IV/15:5). Mają one grubsze ścianki od naczyń kultury pomorskiej, są barwy ceglastej, brunatnej i brunatno-szarej oraz lepiej zachowane. Naczynia gładzone są skąpo dekorowane pasmami nakłuć, odcisków paznokciowych lub elementami plastycznymi (guzki, ucha, listwy), zaś chropowacone mają wygniatane ręcznie krawędzie wylewów. Wyjątkowe zdobienie stanowią cztery dziurki (trzy nieprzekłute do końca) rozmieszczone symetrycznie pod krawędzią klosza osłaniającego popielnicę w grobie 1 (Tabl. I/1:1), wykonane narzędziem o zaokrąglonym, kolistym zakończeniu średnicy ok. 0,6 cm. Analogie do tego garnka odmiany c typu IV stanowią nieliczne naczynia z mazowiecko-podlaskich nekropoli kultur pomorskiej i grobów kloszowych, z Grzybowa, pow. kozienicki[61], Różyc-Starej Wsi, pow. łowicki, stan. 3[62] oraz z Warszawy-Grochowa „ul. Górników"[63]. Pod krawędzią wylewu garnków jajowatych z grobów 9 i 21 z Różyc-Starej Wsi wykonano dookolne pasma niewielkich otworków. Na podobnych naczyniach odkrytych w Grzybowie i Warszawie-Grochowie „ul. Górników" poniżej karbowanych krawędzi wylewów znajduje się jedna lub dwie dziurki[64]. Tylko dwa otworki i umieszczone odmiennie niż na opisanych naczyniach, bo jeden nad drugim, znajdowały się na wygładzonej szyjce garnka odmiany b typu V nakrywającego popielnicę w grobie 2 w Rzemieniu, pow. mielecki[65].

[56] B. Balcer 1964, ryc. 10:f.h.
[57] M. Andrzejowska 2008, ryc. 43:g.
[58] H. Różańska 1977, ryc. 7:l.
[59] H. Różańska 1970, ryc. 4:e.
[60] A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. VIII:4.
[61] Niepublikowane materiały w zbiorach PMA/III/1655.
[62] H. Wiklak 1998, tabl. I:7, II:3.
[63] M. Andrzejowska 2012, ryc. 9:g.
[64] Dwa fragmenty naczynia z Warszawy-Grochowa „ul. Górników" miały dziurki, zaś na dużym fragmencie z Grzybowa zachował się jeden otwór przykrawędny.
[65] S. Czopek 1992, tabl. XXXI:1.

A zatem na naczyniach cyklu pomorsko-kloszowego otworki przykrawędne występują sporadycznie i w różnych konfiguracjach[66]. Brak reguły w ich rozmieszczeniu sugeruje, że nie spełniały one żadnej konkretnej funkcji, np. w mocowaniu przykrywek czy dowiązywaniu sznurka celem przenoszenia lub zawieszenia naczyń (w tym ostatnim przypadku zważywszy na gabaryty naczyń uchwyty powinny być wykonane solidniej lub wzmocnione). Układ otworów, a zwłaszcza nieprzekłuwanie ich do końca wskazują, że mogą być one zapożyczone z warsztatu ceramicznego łużyckich pól popielnicowych[67]. Umieszczanie poniżej krawędzi naczyń dookolnych pasm dziurek i znacznie rzadziej głębokich dołków jest charakterystyczne dla mazowieckich i tarnobrzeskich łużyckich pól popielnicowych we wczesnej epoce żelaza[68]. Elementy te wywodzi się z obszarów położonych na wschód od Bugu, z tradycji kultury wschodniotrzcinieckiej[69]. Odniesienia do ceramiki tarnobrzeskich łużyckich pól popielnicowych posiada również motyw krótkiej, karbowanej listwy nalepionej na górnej części brzuśca klosza, odkrytego w Powsinie w 2006 roku[70]. Podobne listwy zarejestrowano dotychczas na ceramice z cmentarzysk w Grodzisku Mazowieckim, pow. grodziski, stan. XII[71], Radomiu, pow. *loco*, stan. 4[72], Warszawie-Grochowie „ul. Górników"[73] i Warszawie-Zerzniu[74].

Misy z Powsina zarówno pod względem wykończenia powierzchni, jak i dekoracji, znajdują analogie na stanowiskach kultury grobów kloszowych. Są cienkościenne, obustronnie wygładzone, barwy brązowo-szarej (wyjątek stanowi czarna, lśniąca przykrywka popielnicy z grobu 1). Ich zdobienia ograniczają się do podwójnych guzków na krawędzi wylewu (Tabl. I/3:3) oraz dookolnego niezamkniętego pasma odcisków paznokciowych (Tabl. V/20:2). Podobne guzki należą do przewodnich motywów ornamentacyjnych mis na mazowiecko-podlaskich nekropolach wymienionej kultury, natomiast pasma odcisków paznokciowych rejestrowane są dość rzadko, m.in. na osadzie w Warszawie-Zerzniu[75].

Zabytki metalowe

Wyposażenie nieceramiczne odnotowano w czterech obiektach. Wszystkie przedmioty wykonane były z brązu lub żelaza i nosiły ślady przepalenia lub deformacji w ogniu, co świadczy, że towarzyszyły zmarłemu na stosie ciałopalnym. W grobach 1 i 2 pośród kości ciałopalnych znaleziono kawałki stopionych drutów, odpowiednio brązowego i żelaznego, pochodzące najprawdopodobniej z drobnych ozdób. Wyposażenie grobów 10 i 18 stanowiły przedmioty codziennego użytku: szpile służące do spinania szat, ozdoba (?) w formie półksiężycowatej taśmy oraz szczypczyki toaletowe.

Żelazne szpile z grobów 10 oraz 18 z główkami rozklepanymi i zwiniętymi w wąskie, 1½-zwojowe uszka mają trzykierunkowo wygięte szyjki, określane tradycyjnie w środkowoeuropejskiej literaturze archeologicznej jako tzw. łabędzie. Ostro zakończone trzpienie wykonane zostały z drutu o przekroju kolistym, wygięcia szyjek mają łagodne załomy, główki zaś ułożone są poziomo lub skierowane lekko ku dołowi. O ile zwinięcie w uszko jest we wczesnej epoce żelaza najbardziej rozpowszechnionym sposobem formowania główek szpil, to pewne zróżnicowanie wykazują sposób wygięcia ich szyjek i przekrój użytego drutu. Cechy te przekładają się zarówno na datowanie szpil, jak i ich zasięg terytorialny. Spośród blisko 70 szpil z łabędzimi szyjkami[76] z pomorsko-kloszowego kręgu kulturowego kilkanaście egzemplarzy stanowi dość bliskie analogie do okazów z Powsina, tak pod względem kształtu, jak i parametrów. Pochodzą one z cmentarzysk mazowieckich w Dziecinowie[77] (Ryc. 13:1.2), Kacicach, pow. pułtuski[78] (Ryc. 13:3–5) oraz Transborze[79], środkowopolskich w Kościerzynie, pow. sieradzki[80] (Ryc. 13:6), Kozubach Nowych, pow. łaski[81], Zadowicach, pow. kaliski[82], a pojedyncze okazy z Wielkopolski – z Rogierówka, pow. poznański[83] oraz Pomorza[84]. Wszystkie wymienione szpile podobnie jak okazy z Warszawy-Wilanowa „Po-

[66] Pojedyncze dziurki wykonano również w brzuścach garnków z cmentarzysk w Warszawie-Grochowie „Brylowszczyźnie" (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, tabl. VIII:2) oraz Warszawie-Grochowie „ul. Górników" (M. Andrzejowska 2012, ryc. 13:h). Tego typu otwory mogły pozostać po czopach doklejanych guzów, pseudouch i uch. Inny charakter, najprawdopodobniej techniczny, miały pary otworów wywierconych po wypale naczynia na szyjce i brzuścu garnka z Warszawy-Marcelina (M. Andrzejowska 1997, ryc. 12:C).

[67] Por. np. T. Węgrzynowicz 1973, 61; K. Moskwa 1976, 56; J. Dąbrowski 1997, 33, ryc. 33; M. Mogielnicka-Urban 2009, 171.

[68] M. Andrzejowska 2016, 294–295.

[69] M. Ignaczak 2016, 176–178.

[70] W. Roszyk 2006, 9.

[71] B. Kaczyński 2011, 27, tabl. XXVI:1.

[72] I. Miraś, B. Kaczyński 2020, tabl. I:2.

[73] M. Andrzejowska 2012, 97, ryc. 67.

[74] M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 51:e.

[75] M. Andrzejowska 2001, ryc. 9:a.

[76] Nie uwzględnione zostały powszechnie łączone z takimi szpilami okazy z dwukierunkowymi wygięciami szyjek, tzw. haczykowatymi oraz z tzw. wolami, wywodzące się z innego środowiska kulturowego.

[77] M. Andrzejowska 2008, ryc. 44:a.b. 9

[78] K. Musianowicz 1950, tabl. VI:9, VII:1.2.4.9.

[79] A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. IV:9.

[80] A. Kufel-Dzierzgowska 1982, tabl. VIII:6.

[81] I. Jadczykowa 1991, ryc. 1.

[82] Zabytek niepublikowany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

[83] Zabytek niepublikowany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

[84] W. La Baume 1934, tabl. 27:c1.c2.

Ryc. 13. Późne szpile z główkami rozklepanymi i zwiniętymi w wąskie uszka oraz łabędzimi szyjkami z terenów Mazowsza i Polski środkowej. Dziecinów, pow. otwocki, grób 1 (1) i grób 1, naczynie 3 (2). Kacice, pow. pułtuski, groby 40 (3), 33 (4) i 36 (5). Kościerzyn, pow. sieradzki (6). Brąz (1, 2), żelazo (3–5), brąz i żelazo (6). Wg: M. Andrzejowska 2008 (1, 2), A. Kufel-Dzierzgowska 1982 (6). Rys.: B. Kaczyński (3–5)

Fig. 13. Late pins with heads hammered and scrolled into narrow ears, and pins with swan-like neck from Mazovia and central Poland. Dziecinów, Otwock County, grave 1 (1) and grave 1, vessel 3 (2). Kacice, Pułtusk County, graves 40 (3), 33 (4), and 36 (5). Kościerzyn, Sieradz County (6). Bronze (1, 2), iron (3–5), bronze & iron (6). After: M. Andrzejowska 2008 (1, 2), A. Kufel-Dzierzgowska 1982 (6). Rys.: B. Kaczyński (3–5)

wsina" są wykonane z kolistego w przekroju drutu, mają analogicznie ułożone główki i w sposób charakterystyczny uformowane szyjki. Pierwsze wygięcie trzpienia jest łagodne, zaś pozostałych dwóch haczykowate. Szpile z takimi wygięciami wykonywane były przeważnie z żelaza, ale zdarzają się pojedyncze okazy brązowe (Dziecinów) lub bimetaliczne (Kościerzyn). W pomorsko-kloszowym kręgu kulturowym reprezentują one najmłodszy typologicznie rodzaj szpil z łabędzimi szyjkami, rozpowszechniony w starszym okresie przedrzymskim. Wcześniejsze okazy, przeważnie większe i wykonywane głównie z brązu, miały łabędzie szyjki o łagodnych, szerokich wygięciach[85]. Szpile o stylistyce późnohalsztackiej, jaką reprezentują egzemplarze z Powsina, rejestrowane są na Mazowszu, w Polsce Środkowej i Wielkopolsce (Ryc. 14). W początkach starszego okresu przedrzymskiego zostały one stopniowo wyparte przez szpile żelazne z dwukierunkowo silnie wygiętymi, haczykowatymi szyjkami – najprawdopodobniej wywodzące się z terenów Wielkopolski oraz nieco mniejsze okazy z tzw. wolem (półkolistym, łagodnym wygięciem szyjki) – produkowane na Dolnym Śląsku, w tych samych ośrodkach co fibule typu kowalowickiego[86]. Oba te warianty szpil powstały w wyniku oddziaływań środowiska jastorfskiego. Zarówno późnohalsztackie szpile z łabędzimi szyjkami, jak też okazy haczykowate oraz z wolami użytkowane były od fazy HaD_3/LTA, przez fazę LTA aż do fazy LTB[87]. Za najmłodsze należy uznać szpile z Kacic, które odkryto na cmentarzysku razem z fibulą lateńską typu duchcowskiego[88].

Zapewne wyposażeniem kobiety pochowanej w grobie 10 była lekko stopiona w ogniu półksiężycowato wygięta taśma o długości 1,8 cm i szerokości 1,6 cm. Znajduje ona analogie na terenie Dolnego Śląska. Komplet trzech zbliżonych do niej półksiężycowatych przedmiotów o średnicy od 2,2 do 2,5 cm odkryto w grobie I, popielnicy 2 na cmentarzysku w Legnicy-Piekarach Wielkich (dawn. *Gross Beckern*), pow. legnicki[89] razem z fragmentem żelaznej zapinki typu kowalowickiego oraz żelaznym okuciem rękojeści noża. Nieco mniejszy okaz, o średnicy 1,5 cm, z ciałopalnego grobu 13 w Głogowie-Nosocicach

[85] Np. E. Petersen 1929, tabl. 17:q; W. La Baume 1934, tabl. 9:s.

[86] Por. B. Kaczyński, M. Sierant-Mroczyńska 2020, 144–146.

[87] M. Grygiel 2018, 18–19.

[88] Z. Woźniak 2010, 79–81.

[89] K. Tackenberg 1926, 132, ryc. 25.

Ryc. 14. Szpile z główkami rozklepanymi i zwiniętymi w uszka oraz profilowanymi szyjkami z młodszych faz wczesnej epoki żelaza. a – szpile z łabędzimi szyjkami z cmentarzyska w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" i inne analogicznie uformowane, b – pozostałe szpile z łabędzimi szyjkami, c – szpile z haczykowatymi szyjkami, d – szpile z wolami. 1 – Dziecinów, pow. otwocki; 2 – Kacice, pow. pułtuski; 3 – Gdańsk-Karczemki; 4 – Kościerzyn, pow. sieradzki; 5 – Kozuby Nowe, pow. łaski; 6 – Rogierówko, pow. poznański; 7 – Transbór, pow. miński; 8 – Warszawa-Wilanów „Powsin"; 9 – Zadowice, pow. kaliski. Oprac. graficzne: B. Kaczyński

Fig. 14. Pins with heads hammered and scrolled into narrow ears and profiled necks from later phases of the Early Iron Age. a – pins with swan-like necks from cemetery at Warszawa-Wilanów "Powsin" and other shaped alike, b – other pins with swan-like necks, c – pins with hook-like necks, d – cropped pins. 1 – Dziecinów, Otwock County; 2 – Kacice, Pułtusk County; 3 – Gdańsk-Karczemki; 4 – Kościerzyn, Sieradz County; 5 – Kozuby Nowe, Łask County; 6 – Rogierówko, Poznań County; 7 – Transbór, Mińsk Mazowiecki County; 8 – Warszawa-Wilanów "Powsin"; 9 – Zadowice, Kalisz County. Graphics: B. Kaczyński

(dawn. *Nosswitz*), pow. głogowski[90], współwystępował z żelazną jednostronną, języczkowatą klamrą żelazną, brązową główką szpili tarczowatej, trzema przęślikami ceramicznymi, kółkiem żelaznym i brązowym, miniaturowym naczynkiem, pozostałościami kolczyków ze szklanym niebieskim paciorkiem oraz drobnymi brązami. Ułamek półksiężycowatej taśmy brązowej znaleziono w urnie 2 z podwójnego grobu popielnicowego w Gniechowicach, pow. wrocławski[91]. W gruszkowatym, smukłym naczyniu ze szczątkami kobiety poza wymienionym przedmiotem zarejestrowano wykonane z brązu kółko i pręty oraz powyginany trzpień szpili. Dwa półksiężycowate przedmioty brązowe zdobione żeberkami odkryte zostały w Ścinawie, pow. lubiński, na cmentarzysku kultury łużyckiej[92]. Przywołane analogie wydają

[90] K. Tackenberg 1922, 16, 18, ryc. 12:9.

[91] J. Domańska, B. Miszkiewicz 1974, 350–352, ryc. 10:a.

[92] E. Petersen 1929, 149, zest. 27:3.

się świadczyć, że półksiężycowate przedmioty należały do osobistego wyposażenia kobiecego, być może pełniąc funkcję ozdoby uszu (kolczyków), za czym mogłyby przemawiać zwężone ostre zakończenia do osadzania w płatkach usznych. Mogły być również naszywane na odzież w celu jej wzmocnienia w miejscu wkłuwania szpili lub igły fibuli. Nie ulega wątpliwości, że półksiężycowate przedmioty brązowe użytkowane były wyłącznie w starszym okresie przedrzymskim. Współwystępowanie ich z zapinkami kowalowickimi oraz klamrami języczkowatymi pozwala je datować na fazy LTA–LTB$_1$[93]. Niewykluczone, że okaz z cmentarzyska w Powsinie wywodzi się z obszarów Dolnego Śląska.

Brązowe szczypczyki z grobu 10 mają trójkątne, wąskie łopatki niewyodrębnione od kabłąka, wykonanego z pręta o półkolistym przekroju, uformowanego pętlowato na zgięciu. Przesuwkę tworzy podwójnie owinięty drut brązowy. Szczypczyki należą do okazów typu wschodniopomorskiego, z wąskimi łopatkami w klasyfikacji Marka Gedla[94]. Egzemplarze tego typu różnią się od siebie nie tylko kształtem i wielkością łopatek, ale także wyprofilowaniem ich krawędzi w miejscu przejścia w kabłąk, przekrojem ramion, proporcjami pętli i surowcem. Na terenie Mazowsza, Podlasia oraz południowo-wschodniej Polski dominują okazy żelazne z szerokimi, wyodrębnionymi łopatkami[95]. Egzemplarze brązowe typu wschodniopomorskiego spotyka się rzadziej i znane są, oprócz Warszawy-Wilanowa „Powsina", wyłącznie z Rozniszewa, pow. kozienicki[96], Transboru[97], Warszawy-Grochowa „ul. Górników"[98], Warszawy-Nowodworów[99] i Warszawy-Zerznia[100]. Szczypczyki, mimo że różniące się od siebie szeregiem cech, nie należą do zabytków czułych chronologicznie. Młodsze są okazy żelazne z szerokimi łopatkami o prostej podstawie, które znacznie częściej rejestrowano na stanowiskach ze starszego okresu przedrzymskiego[101]. Szczypczyki analogiczne do znalezionych w Powsinie, z wąskimi, trójkątnymi łopatkami o prostych dolnych krawędziach i łagodnym przejściu w kabłąk (bez załomu u nasady łopatki) występują przede wszystkim na terenie Pomorza i Wielkopolski. Są obecne także na cmentarzyskach z Mazowsza i Podlasia, a egzemplarze bardzo podobne do analizowanych odkryto m.in. w Kacicach, grób 38[102], Transborze, groby 6 i 87 i Warszawie-Nowodworach, grób III[103]. Niestety ich datowanie jest mało precyzyjne i mieści się w fazach HaD$_3$/LTA–LTB, co potwierdzają obecne na nekropolach młodsze zapinki z ozdobną nóżką oraz zapinki o konstrukcji wczesnolateńskiej[104]. Brązowe okazy z Warszawy-Wilanowa „Powsina" datować należy na fazy LTA–LTB.

CHRONOLOGIA

Analiza obrządku pogrzebowego i elementów wyposażeń grobowych wykazuje, że cmentarzysko użytkowane było najprawdopodobniej w czasach odpowiadających okresowi LTA-LTB1. Za takim jego datowaniem przemawia zwłaszcza obecność *quasi*-skrzynkowego grobu 10 (z dostawionym pochówkiem dziecka, być może spokrewnionego ze zmarłymi wcześniej dorosłymi) – niewątpliwie najbardziej okazałego w rozpoznanej części nekropoli w Powsinie. Z rozmieszczenia obiektów wynika, że był on złożony jako pierwszy lub jeden z pierwszych w większym skupisku grobów na odkrytej części nekropoli. Groby o cechach obrzędowości kultury pomorskiej na dużych „mieszanych" pomorsko-kloszowych cmentarzyskach lokowane były zazwyczaj we wschodnich partiach i stanowiły odrębne strefy od głównych „kloszowych" części[105]. Na ich wyposażenie, podobnie jak w Powsinie, składały się naczynia i przedmioty metalowe typowe dla „klasycznej" kultury pomorskiej, której najwcześniejsze elementy na Mazowszu i Podlasiu datuje się na młodszą część HaD. Niewykluczone, że rozkład grobów w Powsinie był analogiczny do wyżej opisanego, co mogłoby wskazywać, że w trakcie przeprowadzonych badań rozpoznano wschodnią partię nekropoli.

O starszej pozycji chronologicznej obiektu 10 w stosunku do innych grobów świadczyć może obecność w jego inwentarzu cienkościennych garnków oraz dzbanków odmian a i b typu I, z wydzieloną szyjką i brzuścem umieszczonym przeważnie poniżej połowy wysokości naczynia, o czarnych, wygładzonych powierzchniach i bogatej ornamentyce rytej i kłutej, a więc form o stylistyce halsztackiej, wywodzących się z zasobów ceramicznych

[93] Z. Woźniak 2010, 67; M. Grygiel 2018, 253.
[94] M. Gedl 1988, 45–59, tabl. 8–18.
[95] J. Antoniewiczowa 1929, 118, ryc. 32:b; 1938, 320, ryc. 5; A. Apanowicz 1960, 340; B. Chomentowska 1970, 244; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. II:3, VI:13.14, IX:13; R. Mikłaszewska 1963, 319, ryc. 3:d; S. Nosek 1946, tabl. X:3.7; J. Piaskowski 1960, tabl. XXI:5; I. Sawicka 1922, ryc. 11; T. Węgrzynowicz 1978, 57, ryc. 2:f, 8:b; 2006, ryc. 29:d.
[96] I. Miraś 2003, tabl. XXXII:2.
[97] A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. II:10, X:2, XII:20, XIV: 10.11.
[98] M. Andrzejowska 2012, 98, ryc. 34:a, 52:k.
[99] J. Antoniewiczowa 1929, 121, ryc. 35:b.
[100] M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 15:d.
[101] Por. m.in. L.J. Łuka 1982, 219–220; M. Gedl 1988, 74–75, tabl. 52.
[102] K. Musianowicz 1950, 31, tabl. XVII:3.
[103] J. Antoniewiczowa 1929, 121, ryc. 35:b.
[104] Z. Woźniak 2010, 48–52, 67; M. Grygiel 2018, 253.
[105] Obecnie na terenie Mazowsza znanych jest pięć takich nekropoli: Dziecinów, Grodzisk Mazowiecki, stan. XII, Sochaczew-Trojanów, pow. sochaczewski, Transbór oraz Warszawa-Grochów „ul. Górników".

łużyckich pól popielnicowych. Gdyby te naczynia stanowiły jedyne wyposażenie grobu, wówczas zasadne byłoby datowanie go na fazę HaD_3. Jednak wyroby nieceramiczne, zwłaszcza żelazne szpile z łabędzimi szyjkami oraz półksiężycowata taśma brązowa, mające analogie na młodszych cmentarzyskach pomorsko-kloszowego kręgu kulturowego wskazują, że obiekt 10 złożony został dopiero w starszym okresie przedrzymskim – najprawdopodobniej w fazie LTA. Niejednokrotnie zwracano uwagę na długie „trwanie" form halsztackich na nekropolach z południowej części „mieszanej" strefy pomorsko-kloszowej, a nawet na podstawie ich obecności w kontekście zabytków proweniencji lateńskiej postulowano wydzielenie tzw. fazy posthalsztackiej[106]. Współwystępowanie form o stylistyce halsztackiej z przedmiotami lateńskimi odnotowano m.in. w miejscowościach Golovne/Головне, Volins'ka obl./Волинська обл. w Ukrainie[107] i Trascânìca/Трасцяніца, Kamânecki raj./Камянецкі рай. w Białorusi[108].

Wykorzystanie cienkościennych garnków z wydzieloną szyjką odmiany b typu I jako urn w grobach kloszowych 1 i 3 oraz popielnicowym 18 (dołożonym do obiektu 10) może świadczyć, że pochodzą one z tej samej fazy użytkowania cmentarzyska co grób 10. Cechą „późną" materiałów ze stanowiska w Warszawie-Wilanowie „Powsinie", typową dla fazy II cmentarzysk kloszowych Mazowsza i Podlasia, jest znikomy udział garnków typu V z wydzieloną od chropowaconego brzuśca gładzoną szyjką w stosunku do nieprofilowanych okazów typów II i IV. Bez wątpienia najmłodszy jest zespół 15, na którego wyposażenie składały się nieprofilowane, grubościenne naczynia z lekko pogrubionymi krawędziami wylewów, występujące w najmłodszej fazie mazowieckich i podlaskich cmentarzysk z grobami kloszowymi[109].

Na użytkowanie cmentarzyska w Powsinie w starszym okresie przedrzymskim wskazuje datowanie na ten właśnie okres grobów z prostokątnymi jamami, analogicznych do obiektu 10, na cmentarzyskach śląsko-wielkopolskich. Składanie szczątków kostnych bezpośrednio w jamach rozpowszechnia się w najmłodszych fazach pomorsko-kloszowego kręgu kulturowego[110] i jest odzwierciedleniem ubożenia grobów, przejawiającego się zmniejszaniem liczby naczyń czy przedmiotów nieceramicznych[111].

Nekropola w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" użytkowana była przez społeczność, której obrządek pogrzebowy i pozostawiane w grobach przedmioty wykazują cechy trzech stref kulturowych. Elementami „miejscowymi" są groby kloszowe z klasycznym układem naczyń, chropowacone, jajowate garnki z karbowanymi krawędziami wylewów, garnki dołem chropowacone i górą gładzone, zdobione dookolnymi i zwisającymi listwami plastycznymi oraz misy z guzkami na krawędzi. Cechy allochtonicznej kultury pomorskiej wykazuje grób 10 z uporządkowanym, rzędowym układem naczyń, prostokątnym zarysem jamy grobowej oraz charakterystycznym inwentarzem, który tworzą szpile żelazne z łabędzimi szyjkami, szczypce brązowe oraz cienkościenne naczynia o przeznaczeniu wyłącznie sepulkralnym, z nisko osadzonymi brzuścami i bogatą ornamentyką. Rzadko spotykane na cmentarzysku w Powsinie przykrawędne dziurki oraz doklejane w górnych partiach chropowaconych brzuśców krótkie listewki stanowią efekt oddziaływań „wschodnich" z terenów tarnobrzeskich łużyckich pól popielnicowych. Podobne „mieszane" cechy jak omawiana nekropola wykazują cmentarzyska z Dziecinowa i Warszawy-Grochowa „ul. Górników", mogły one zatem funkcjonować w tym samym czasie. Liczba osób pochowanych w Powsinie oraz ich struktura wiekowa pozwalają sądzić, że cmentarzysko było użytkowane stosunkowo niedługo, najprawdopodobniej przez jedno lub dwa pokolenia.

Ryc. 15. Warszawa-Wilanów „Powsin". Wynik kalibracji radiowęglowej próbki kości z obiektu 10. Oprac.: T. Goslar
Fig. 15. Warszawa-Wilanów "Powsin". Calibration of radiocarbon date from a bone sample from feature 10. Graphics: T. Goslar

Okres ten, jak wykazała analiza materiałów, przypadał w przybliżeniu na LTA oraz początek LTB. W celu weryfikacji tych ustaleń wykonano datowanie ^{14}C fragmentu kości ciałopalnej z obiektu 10[112]. Otrzymano datę ^{14}C: 2400±30 BP, która po kalibracji na poziomie 95,4% prawdopodobieństwa mieściła się w zakresie 544–397 BCE,

[106] S. Czopek 1985, 378–379; 1992, 87.
[107] Û.V. Kuharenko 1961, 62–64, tabl. V.
[108] V.B. Nikitina 1964, 199, ryc. 2.
[109] M. Andrzejowska 1995, 136–137, ryc. 9.
[110] M.in. L.J. Łuka 1968, 57–58; 1979, 156.
[111] Por. M. Grygiel 2004, 45–47; K. Dzięgielewski 2016, 41–43.
[112] Badanie wykonał prof. dr hab. Tomasz Goslar z Poznańskiego Laboratorium Radiowęglowego. Z uwagi na brak kolagenu w dostarczonej do laboratorium próbce, datę pozyskano z węgla zachowanego w kości.

natomiast na poziomie 68,3% oscylowała w granicach 494–405 BCE (Ryc. 15). Pomimo dużej rozpiętości dat, wynikającej z ograniczeń radiowęglowej metody datowania dla wczesnej epoki żelaza, otrzymany wynik potwierdza ustaloną wcześniej chronologię względną. Przyjmując cezury datowania faz kultury lateńskiej[113] według korekt wykonanych przez Michaela Trachsela[114], otrzymany wiek próbki mieści się w fazie LTA i początku LTB. Na tej podstawie można zawęzić datowanie cmentarzyska w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" do V wieku p.n.e. W rzeczywistości czas jego funkcjonowania obejmował najprawdopodobniej część tego stulecia.

[113] LTA (520/500–420/390 BC) i LTB (420/390–260/250 BC).
[114] M. Trachsel 2004.

Received: 20.02.2022 / Revised: 27.02.2022 / Accepted: 30.03.2022

Dr Bartłomiej Kaczyński
Państwowe Muzeum Archeologiczne Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
bartlomiej.kaczynski@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0003-2084-5433

BIBLIOGRAFIA

Adamik J. 2012: *Idea skrzyni kamiennej jako formy grobu na terenie ziem polskich w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, Collectio Archaeologica Ressoviensis XVIII, Rzeszów.

Andrzejowska M. 1995: *Ponowne spojrzenie na kwestię periodyzacji cmentarzysk kloszowych z Mazowsza i Podlasia*, [w:] T. Węgrzynowicz *et alii* (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa, 127–140.

Andrzejowska M. 1997: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie-Marcelinie*, WA LIII/2 (1993–1994), 69–84.

Andrzejowska M. 2001: *Osada kultury grobów kloszowych na stan. 10 w Warszawie-Zerzniu*, WA LV (1999–2001), 179–195.

Andrzejowska M. 2005: *Nekropola w Dziecinowie, pow. otwocki na tle problematyki cmentarzysk pomorsko-kloszowych na Mazowszu,* [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, Gdańsk, 125–144.

Andrzejowska M. 2008: *Stanowisko ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Dziecinowie, pow. otwocki*, WA LX, 225–320.

Andrzejowska M. 2012: *Warszawa-Grochów „ul. Górników" – cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza*, WA LXIII, 33–114.

Andrzejowska M. 2016: *Niektóre elementy obrazu kulturowego Mazowsza i Podlasia we wczesnej epoce żelaza w świetle oddziaływań „wschodnich"*, [w:] B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa do I wieku naszej ery*, Biskupińskie Prace Archeologiczne 11 = Prace Komisji Archeologicznej 21, Biskupin-Wrocław, 279–322.

Andrzejowska M. 2020: *Halsztackie ozdoby z Warszawy-Wilanowa*, WA LXXI, 217–237.

Andrzejowska M., Węgrzynowicz T. 1995: *Osadnictwo z epoki brązu i cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie-Zerzniu*, WA LIII/1 (1993–1994), 57–111.

Antoniewiczowa J. 1929: *Groby ciałopalne w obstawie kamiennej w Nowodworach koło Warszawy*, „Światowit" XIII, 95–148.

Antoniewiczowa J. 1938: *Znaleziska z Sinołęki w powiecie węgrowskim*, „Światowit" XVII, 313–332.

Apanowicz A. 1960: *Zniszczone cmentarzysko kultury pomorskiej w Michałowie, pow. Radom*, WA XXVI/3–4 (1959–1960), 340.

Balcer B. 1964: *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie w Warszawie-Zbytkach w świetle badań w latach 1958 i 1960*, MS X, 105–119.

Biernacki Z. 2000: *IV. Geomorfologia i wody powierzchniowe*, [w:] J. Lickiewicz, J. Pawlak, W. Pietrusiewicz (red.), *Wisła w Warszawie*, Warszawa, 22–70 (https://architektura.um.warszawa.pl/documents/12025039/26157681/Wisla_w_Warszawie_0.pdf/b1db8df9-e04e-4f10-9f0f-44ac20901c6d?t=1634497946935; dostęp 3.03.2022).

Buczek-Płachtowa B., Kowalczewska E. 1967a: *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Powsinie*, mps w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

Buczek-Płachtowa B., Kowalczewska E. 1967b: *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Powsinie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne II, Warszawa, 207–212.

Chomentowska B. 1966: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Białołęce Dworskiej. Teren Wielkiej Warszawy*, „Światowit" XXVII, 155–170.

Chomentowska B. 1970: *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu*, „Światowit" XXXI (1969), 189–280.

Czopek S. 1985: *Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej*, APolski XXXII/2, 367–410.

Czopek S. 1992: *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.

Dąbrowski J. 1997: *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok.

Durczewski Z. 1948: *Zagadnienie grobów jamowych w kulturze łużyckiej i późniejszych ich nawiązań*, WA XVI (1939), 35–52.

Domańska J., Miszkiewicz B. 1974: *Gniechowice, pow. Wrocław*, „Silesia Antiqua" XXVI, 349–355.

Dzięgielewski K. 2015: *Południowa rubież kultury pomorskiej i trajektorie łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań w okolicach Krakowa*, [w:] J. Chochorowski (red.), *Od epoki brązu do czasów nowożytnych. Wybrane odkrycia i znaleziska*, Via Archaeologica. Źródła do badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce, Kraków, 81–113.

Dzięgielewski K. 2016: *Societies of the younger segment of the early Iron Age in Poland (500–250 BC)*, [w:] A. Rzeszotarska-Nowakiewicz (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages 4: 500 BC–500 AD*, Warszawa, 16–48.

Gądzikiewicz M. 1954: *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, WA XX/2, 134–173.

Gądzikiewicz-Woźniak M. 1961: *Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stanowisko „Brylowszczyzna"*, MS VII, 47–110.

Gedl M. 1988: *Die Toilettengeräte in Polen*, Prähistorische Bronzefunde XV/1, München.

Grygiel R. 1995: *Sytuacja kulturowa w późnym okresie halsztackim i wczesnym okresie lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego*, [w:] T. Węgrzynowicz *et alii* (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa, 319–359.

Grygiel M. 2004: *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, 13–82.

Grygiel M. 2018: *Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*, Łódź.

Ignaczak M. 2016: *Elementy kulturowe lasostepu pontyjskiego we wczesnej epoce żelaza na Niżu Polskim w świetle materiałów ceramicznych (650–520/470 BC)*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Archeologia 56, Poznań.

Jadczykowa I. 1991: *Kultura pomorska na terenie województwa sieradzkiego*, „Sieradzki Rocznik Muzealny" 7 (1990), 35–67.

Jadczykowa I. 1995: *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środkowej*, [w:] T. Węgrzynowicz *et alii* (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*, Warszawa, 141–157.

Kaczyński B. 2011: *Zespół nekropolii kultury grobów kloszowych z powiatu grodziskiego, Grodzisk Mazowiecki, stan. X, XII, XVIII oraz Kozery, stan. VII*, mps pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Kaczyński B. 2021: *Groby wielopopielnicowe z wczesnej epoki żelaza odkryte na warszawskiej Białołęce*, Światowit Suppl. Series B: Barbaricum 15, 169–187.

Kaczyński B., Sierant-Mroczyńska M. 2020: *Ciążeń – zapomniane cmentarzysko kultury pomorskiej z unikatowym wyposażeniem*, FAP 56, 131–156.

Kietlińska A., Mikłaszewska R. 1963: *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki*, MS IX, 255–330.

Kuharenko Û.V. 1961: *Pamâtniki rannego železnogo veka na territorii Poles'â*, Archeologiâ SSSR D1-29, Moskva.

Kulisiewicz-Kubielas M. 1990*: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1990 roku na stanowisku Warszawa-Powsin*, mps w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

Kufel-Dzierzgowska A. 1982: *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Kościerzynie, st. 1 w woj. sieradzkim (sprawozdanie z badań ratowniczych)*, PMMAE 27 (1980), 167–184.

La Baume W. 1934: *Urgeschichte der Ostgermanen*, Ostland-Forschungen 5, Danzig.

Lipińska A. 1966: *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Wytomyślu, pow. Nowy Tomyśl*, FAP 17, 196–214.

Łuka L.J. 1953: *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach, w pow. kościańskim*, FAP III (1952), 98–149.

Łuka L.J. 1968: *Obrządek pogrzebowy ludności kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim. Część I*, Pomorania Antiqua II, 33–73.

Łuka L.J. 1971: *Obrządek pogrzebowy ludności kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim. Część II*, PomAnt III, 21–100.

Łuka L.J. 1979: *Kultura wejherowsko-krotoszyńska*, [w:] Prahistoria ziem polskich IV, 147–168.

Łuka L.J. 1982: *Metalurgia brązu w kulturze wschodniopomorskiej*, [w:] *Pamiętnik Muzeum Miedzi*, tom 1 (red. Z. Bukowski), Legnica, 209–223.

Marciniak J. 1937: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Wilanowie pod Warszawą*, ZOW XII/1–2, 21.

Malinowski T. 1969: *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław.

Mikłaszewska R. 1963: *Grób kloszowy odkryty w Starogrodzie, pow. Mińsk Mazowiecki*, WA XXIX/3, 319.

Miraś I. 2003: *Kultura pomorska w północno-wschodniej części regionu radomskiego*, mps pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Miraś I., Kaczyński B. 2020: *Materiały z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza*, [w:] T. Baranowski, K. Skóra, K. Skrzyńska (red.), *Przestrzeń osadnicza wczesnośredniowiecznego Radomia*, tom 3: *Stanowisko 4. Badania interdyscyplinarne*, Łódź-Warszawa, 207–248.

Mogielnicka-Urban M. 2009: *Elementy tarnobrzeskie na cmentarzysku kultury łużyckiej w Maciejowicach, pow. garwoliński*, [w:] S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka. Źródła i interpretacje*, Collectio Archaeologica Ressoviensis 11, Rzeszów, 157–176.

Moskwa K. 1976: *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.

Musianowicz K. 1950: *Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. pułtuski*, WA XVII/1, 25–46.

Niewęgłowski A. 1972: *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław.

Niewęgłowski A. 1984: *Dwa cmentarzyska z okresu przedrzymskiego w Warszawie-Wilanowie. Problematyka kulturowa i osadniczo-demograficzna*, „Rocznik Mazowiecki" VIII, 171–189.

Nikitina V.B. 1964: *Vnov' otkrytye pamâtniki pomorskoj kul'tury*, KSIA 102, 43–47.

Nosek S. 1946: *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*, Prace Prehistoryczne 3, Kraków.

Petersen E. 1929: *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Vorgeschichtliche Forschung 13, Berlin.

Piaskowski J. 1960: *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztackiego i lateńskiego znalezionych na Pomorzu i Mazowszu*, WA XXVI/3-4 (1959–1960), 273–280.

Rakowski T., Stanaszek Ł.M., Watemborska-Rakowska K. 2019: *Sprawozdanie z weryfikacyjnych badań powierzchniowych terenów zalewowych Wisły na obszarze 59-67*, mps w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie.

Roszyk W. 2006: *Warszawa, Dzielnica Wilanów, woj. mazowieckie. Badania w 2006 roku. Stanowisko na obszarze: 59-67/27. Sprawozdanie z badań archeologicznych przy robotach ziemnych, związanych z budową osiedla mieszkaniowego na działkach 31/8, 31/9, 31/15, 31/16, 31/18, 31/19, 31/20 obrębu 1-06-67*, mps w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie.

Różańska H. 1970: *Cmentarzysko z okresu lateńskiego w miejscowości Suchodół, pow. Sochaczew, stanowisko 1*, WA XXXV/1, 52–68.

Różańska H. 1977: *Cmentarzysko kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych we wsi Pasikonie, pow. Sochaczew*, WA XLI/2 (1976), 139–154.

Sawicka I. 1922: *Groby kloszowe we wsi Śniadków Górny (pow. garwoliński)*, WA VII, 98–106.

Siciński W. 2019: *Kolonia Rychłocice stanowisko I, województwo łódzkie. Cmentarzysko od epoki brązu po okres wędrówek ludów*, Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego 27, Łódź.

Tackenberg K. 1922: *Neue schlesische Funde der frühgermanischen Zeit*, [w:] *Festschrift zur 100-Jahrfeier der Sängerschaft Leopoldina, 1822–1922*, Breslau, 3–37.

Tackenberg K. 1926: *Die frühgermanische Kultur in Schlesien*, „Altschlesien" 1/3–4, 121–156.

Trachsel M. 2004: *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. Teil I, II*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 104, Bonn.

Węgrzynowicz T. 1973: *Kultura łużycka na wschodnim Mazowszu i Podlasiu*, MSiW II, 7–126.

Węgrzynowicz T. 1978: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II*, WA XLIII/1, 49–61.

Węgrzynowicz T. 1988: *Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki*, WA XLIX/1 (1984/1988), 3–16.

Węgrzynowicz T. 2006: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Wieliszewie, pow. legionowski*, WA LVIII, 215–264.

Wiklak H. 1998: *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Różycach-Starej Wsi, woj. skierniewickie*, PMMAE 39 (1993–1996), 221–244.

Woźniak Z. 2010: *Kontakty mieszkańców ziem polskich ze światem celtyckim u schyłku okresu halsztackiego i we wczesnym okresie lateńskim*, PArch. 58, 39–104.

WARSAW-WILANÓW "POWSIN" – AN EARLY IRON AGE CEMETERY IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DATA

SUMMARY

The Warszawa-Wilanów "Powsin" cemetery was discovered in the spring of 1990 during a field survey conducted as part of the Archaeological Record of Poland. The abundant pottery found on the surface and the devastation of the site area with hollows and rubbish dumps led to a rescue excavation in the summer of the same year, carried out under the supervision of Maria Kulisiewicz-Kubielas on behalf of The Polish Studios for Conservation of Cultural Property (Fig. 1, 2). During the excavations, which covered an area of 286 m2, twenty-three features related to the functioning of an early Iron Age cemetery were discovered (Fig. 3).

It was not until 2006 when the next discovery was made at the cemetery during archaeological monitoring ahead of a construction work. The site is now completely built over, as confirmed by surface surveys in 2019.

The results of the exploration of the site were not published after the end of the excavations in 1990, and the fate of the documentation taken was unknown. The present study was made possible by the discovery of a folder in the legacy of Maria Kulisiewicz-Kubielas, which contained a report manuscript, field photographs, a description of the artefacts with their inventory numbers, a sketch of the are grid with excavation trenches, a list of features and their contents, scientific notes and illustrations of the artefacts. The documentation did not include drawings, photographs or descriptions of pits and graves. Despite the absence of some of the data, an analysis of the surviving archival documents made it possible to restore 80% of the original information base. The material from the excavations, after several changes in storage locations, is now kept in the collection of the Faculty of Archaeology of the University of Warsaw.

Of the discovered features, one was identified as a *quasi*-cist grave (Fig. 8, 12), four as cloche graves (Fig. 4, 5), three as urned graves (Fig. 9–11) and six as presumed pit graves. The remaining nine features were deemed to be pits of undetermined function (Fig. 6, 7).

The most interesting in terms of funeral rites and grave goods was the *quasi*-cist feature no. 10. In a rectangular pit measuring 2.2×1.2 m, it contained burnt bones of a man and a woman deposited on a lining of pottery sherds. The remains were accompanied by six accessory vessels, arranged in a row (Fig. 12). Of the nine vessels identified in the feature, four were thin-walled, blackened pots and jars (Pl. II), and the rest were forms with thicker walls, smoothed surface and, exceptionally, with a roughened body (Pl. III). Non-ceramic grave goods consisted of bronze tongs, a bronze crescent-shaped object and an iron pin. An urned grave of a child (feature 18) was dug into the north-eastern corner of the feature under discussion (Fig. 9). Feature 10 exhibits characteristics of funerary rites typical of the Pomeranian culture, including the rectangular shape of the burial pit and the orderly, linear arrangement of the vessels in the grave. Some of the grave goods – thin-walled black pots and jars with low-set bodies – are also characteristic of the culture in question. The elements that deviate from "Pomeranian" patterns include the absence of a stone structure, the deposition of the bones on the pottery-lined bottom of the pit, numerous accessory vessels and the presence of earthenware with traits typical of the Cloche Grave Culture pottery. Therefore, feature 10 displays a "mixed" Pomeranian-Cloche Grave culture character, specific to areas settled by people of the Pomeranian culture in the later phases of its development. The closest analogy to the feature in question is grave 80 from the Brześć Kujawski cemetery, Włocławek County.

The cloche and urned burials were deposited in pure sand or in faintly outlined, grey pits. The vessels in the cloche graves were found in a classic arrangement – a cinerary urn filled with bones was covered with a bowl and shielded with a cloche. The urned burials, mostly child graves, were found in the vicinity of the cloche graves and the *quasi*-cist feature. The pit graves, about which no detailed information is available, contained small numbers of bones.

The archaeological material from the site is dominated by pottery. Of the 34 vessels recovered, 26 were preserved to the extent that allowed them to be classified as per the typology developed by Teresa Węgrzynowicz in 1988. 16 vessels were attributed to the pot subgroup (A_1), three were identified as jars (subgroup A_2) and seven as bowls (subgroup B_1). They were further divided into types (according to the presence or absence of a neck and the finish of the outer surface) and variants (according to the location of the maximum body circumference).

The vessels from Warszawa-Wilanów "Powsin" are counted among forms commonly found at early Iron Age cemeteries in Mazovia and Podlachia. The decorations on two cloches reference ornamentation found on pottery of the Mazovian and Tarnobrzeg-Lusatian Urnfield Culture. Namely, the adornments in question are four holes (three only partially pierced through) under the edge of a pot from feature 1 and a short, notched strip of clay applied on the upper body part of a pot from a grave discovered in 2006.

Metal artefacts were recorded in graves 1, 2, 10 and 18. In features 1 and 2, these were fragments of a bronze wire and an iron wire respectively, probably parts of small decorations. In grave 10, found among the burnt bones of the pair of adults, there were their daily-use objects: an iron pin with a swan neck and looped head, a bronze crescent-shaped object and a pair of bronze tongs (Pl. III/10:1–3). An analogous iron pin found in the urned child burial 18 was probably a special grave gift (Pl. V/18:1). Pin specimens shaped similarly to those uncovered at Powsin (gently bent neck, head facing downward) represent the latest type of pins with swan necks and looped heads, found in the later phases of the Pomeranian-Cloche Grave cultural circle in Mazovia and central Poland (Fig. 13). Like pins with hooked necks and so-called "gullets", they are dated to the early pre-Roman period (Fig. 14). The only analogies to the bronze crescent-shaped strip are found in graves of the Pomeranian Culture in Lower Silesia. The presence of such objects in women's graves suggests that they were either used to adorn the body (earrings) or were sewn onto clothing to reinforce it at the insertion point of a pin or brooch needle. The bronze tongs have narrow, triangular paddles not separated from the body, which was made from a rod of a semi-circular cross-section and looped at the bend. Formally, they belong to the East Pomeranian type with narrow paddles, distinguished by Marek Gedl. Artefacts analogous to the Powsin specimen are found in large numbers in Greater Poland and rarely in Mazovia and Podlachia. None of the analysed metal artefacts are sensitive chronological markers, but their particular traits and indicated analogies likely attribute them to the Early Pre-Roman Period.

The Warszawa-Wilanów "Powsin" cemetery belongs to the third category of "mixed" Pomeranian-Cloche Grave sites distinguished by Mirosława Andrzejowska, where *quasi*-cist features occur alongside graves characteristic of the Cloche Grave culture. *Quasi*-cist feature 10 from Powsin was most likely the oldest grave at the cemetery. Its furnishings, especially the iron pins with swan necks and the bronze crescent-shaped strip, which find analogies at other cemeteries from the later phases of the Pomeranian-Cloche Grave cultural circle, prove that the burial in question was probably deposited already in the Early Pre-Roman Period. Feature 15, with grave goods consisting of vessels typical of the latest phase of Cloche Grave Culture cemeteries in Mazovia and Podlachia, is the youngest.

The Powsin cemetery was used by a community whose funeral rite and grave goods exhibit characteristics of three cultural zones, i.e., the "local" Mazovian-Podlachian Cloche Grave culture, the Pomeranian Culture and the Tarnobrzeg-Lusatian Urnfield Culture, which acted as an intermediary to the spread of so-called "eastern elements" in the Polish lands. Similar "mixed" traits are found at the cemeteries at Dziecinów and Warszawa-Grochów "ul. Górników"; thus, they may have functioned at the same time as the Powsin site.

In order to verify the relative chronology of the cemetery, ^{14}C dating of a fragment of a cremated bone from feature 10 was obtained. The ^{14}C date – 2400±30 BP – was within the range of 544–397 BCE after calibration at the 95.4% probability level and within the range of 494–405 BCE at the 68.3% probability level (Fig. 15). The result falls within the boundaries of the LTA and early LTB phases according to Michael Trachsel's dating corrections. Therefore, the cemetery was in operation in the 5th century BCE.

Translation: Kinga Brzezińska

Tabl. I. Warszawa-Wilanów „Powsin". Ceramika z obiektów 1–3. Oprac.: B. Kaczyński (wg archiwum prywatnego M. Kulisiewicz-Kubielas)

Pl. I. Warszawa-Wilanów "Powsin". Pottery from features 1–3. Graphics: B. Kaczyński (after personal files of M. Kulisiewicz-Kubielas)

Tabl. II. Warszawa - Wilanów „Powsin". Ceramika z obiektu 10. Oprac.: B. Kaczyński (wg archiwum prywatnego M. Kulisiewicz-Kubielas)

Pl. II. Warszawa - Wilanów "Powsin". Pottery from feature 10. Graphics: B. Kaczyński (after personal files of M. Kulisiewicz-Kubielas)

◄ **Obiekt 10**

Tabl. III. Warszawa-Wilanów „Powsin". Szczypczyki toaletowe i półksiężycowaty przedmiot z brązu, szpila żelazna oraz ceramika z obiektu 10. Oprac.: B. Kaczyński (wg archiwum prywatnego M. Kulisiewicz-Kubielas)

Pl. III. Warszawa-Wilanów "Powsin". Bronze tweezers and crescentic object, iron pin, and pottery from feature 10. Graphics: B. Kaczyński (after personal files of M. Kulisiewicz-Kubielas)

Obiekt 15

Obiekt 19

Tabl. IV. Warszawa - Wilanów „Powsin". Ceramika z obiektów 15 i 19. Oprac.: B. Kaczyński (wg archiwum prywatnego M. Kulisiewicz-Kubielas)

Pl. IV. Warszawa - Wilanów "Powsin". Pottery from features 15 and 19. Graphics: B. Kaczyński (after personal files of M. Kulisiewicz-Kubielas)

Tabl. V. Warszawa-Wilanów „Powsin". Szpila żelazna i ceramika z obiektu 18 oraz ceramika z obiektu 20 i znaleziona luźno.
Oprac.: B. Kaczyński (wg archiwum prywatnego M. Kulisiewicz-Kubielas)

Pl. V. Warszawa-Wilanów "Powsin". Iron pin and pottery from feature 18, pottery from feature 20 and from outside the features.
Graphics: B. Kaczyński (after personal files of M. Kulisiewicz-Kubielas)

ANEKS:

ŁUKASZ MAURYCY STANASZEK

ANALIZA ANTROPOLOGICZNA MATERIAŁU KOSTNEGO Z CMENTARZYSKA CIAŁOPALNEGO W WARSZAWIE-POWSINIE

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL MATERIAL FROM THE WARSZAWA-WILANÓW "POWSIN" CREMATION CEMETERY

Słowa kluczowe: *analizy chemiczne, okres halsztacki, bransoleta, ozdoby kujawskie, archeometalurgia*
Keywords: *chemical analyses, Hallstatt Period, bracelet, Kuyavian ornaments, archaeometallurgy*

Kości ludzkie będące przedmiotem analizy antropologicznej pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych na cmentarzysku ciałopalnym z wczesnej epoki żelaza w Warszawie-Powsinie na Urzeczu[1]. W sumie z 12 czytelnych kontekstów grobowych oznaczono szczątki 14 osób.

W opracowaniu ciałopalnego materiału kostnego wykorzystano ogólnie przyjęte założenia metodyczne, jak również niektóre spostrzeżenia badawcze, wynikające z analiz poszczególnych cmentarzysk[2].

Podstawowym zadaniem niniejszej analizy było oszacowanie płci i wieku osób, rekonstrukcja ich przyżyciowej wysokości ciała, a także zarejestrowanie wszystkich zmian patologicznych (anomalii), pozostawiających widoczne ślady na kościach. W tym celu spośród ogółu materiału kostnego odseparowano diagnostyczne fragmenty szkieletu, ułatwiające wnioskowanie. Ponadto odnotowano wszystkie informacje dodatkowe (tj. masa, stan zachowania, barwa i stopień przepalenia kości, liczba osób w grobie, czy też współwystępowanie kości zwierzęcych), które mogłyby być pomocne w zrekonstruowaniu panujących wówczas zwyczajów pogrzebowych. Opis każdego z grobów został zestandaryzowany i nawiązuje do schematu dla grobów ciałopalnych przyjętego w Pracowni Antropologicznej PMA.

Oznaczając płeć osób, szczególną uwagę zwrócono na opisowe i metryczne cechy różnicujące, połączone z tzw. ogólnym wrażeniem morfologicznym[3]. Przede wszystkim dotyczyło to cechonośnych kości czaszki i miednicy, w których dymorfizm płciowy przejawia się w największym stopniu. W niektórych wypadkach posiłkowano się pomiarami metrycznymi grubości lub/i średnicy poszczególnych kości szkieletu postkranialnego i czaszki, jak również analizą ich masy. Ogólnie jednak, nieliczne określenia płci zmarłych zawsze obarczone były znacznie większym błędem, niż oznaczenia ich wieku. Wynika to z faktu, iż cechy męskie i żeńskie w budowie ciała mogą wyrażać się z różną intensywnością u obu płci, co ma związek z zaburzeniami równowagi hormonalnej[4]. Oznaczenia płciowe osób posiadają zatem tylko mniejsze (określenia płci ze znakami zapytania) lub większe prawdopodobieństwo, nigdy jednak nie sięgające pewności.

Określeń przybliżonego wieku osób w chwili śmierci dokonano w oparciu o kompleksową (wielocechową) analizę zmian zachodzących w ukształtowaniu poszczególnych cech morfologicznych kośćca i zębów. Przede wszystkim zwrócono uwagę na stopień obliteracji szwów czaszkowych, ogólny stan skostnienia szkieletu, zmiany

[1] Mikroregion etnograficzny rozciągający się po obydwu brzegach Wisły, pomiędzy dawnymi ujściami Pilicy i Wilgi a mokotowskimi Siekierkami i prawobrzeżną Saską Kępą (por. Ł.M. Stanaszek 2014, 31–52).

[2] Por. W.M. Bass 1995; J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker 1994, 95–106; T. Dzierżykray-Rogalski 1960; 1968; J. Gładykowska-Rzeczycka 1972; 1974; J. Piontek 1996, 188–198; M. Pyżuk 2004, 33–48; Ł.M. Stanaszek 2017; 2021; J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski 1973; 1974; J. Szydłowski 1974; D.H. Ubelaker 1978, 33–36.

[3] Por. G. Acsádi, J. Nemeskéri 1970; T. Dzierżykray-Rogalski 1968, 631; J. Piontek 1996, 127–141; J. Strzałko, M. Henneberg 1975.

[4] Por. A. Malinowski 1974, 11–12; J. Piontek 1996; J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski 1973, 184.

Ryc. 1. Warszawa-Wilanów „Powsin". Struktura wieku i płci pochowanych osób
Fig. 1. Warszawa-Wilanów „Powsin". Age and sex structure of buried individuals

chorobowe układu kostnego (tj. zwyrodnienia w obrębie kręgosłupa), stopień zwartości struktury gąbczastej i grubość ścian kanałów jam szpikowych w nasadach bliższych kości długich (*femur*, *humerus*). W wypadku zachowania się koron zębowych, szczególną uwagę zwrócono na przebieg i nasilenie starcia powierzchni żujących[5] oraz kolejność wyżynania poszczególnych zębów mlecznych i stałych[6] we wczesnych fazach ontogenezy. Ponadto przeanalizowano stopień uformowania zawiązków, grubość ścian zębów, jak również stan ukształtowania korzeni.

Przy ocenie wieku osób wprowadzono podział na kategorie, które są jednocześnie poszczególnymi, przybliżonymi okresami rozwojowymi człowieka: *fetus* – okres płodowy (prenatalny), *infans I* – wczesne dzieciństwo (od urodzenia do 6–7 roku życia), *infans II* – późne dzieciństwo (od 6–7 do 12–14 r. ż.), *iuvenis* – wiek młodzieńczy (od 12–14 do 20–22 r. ż.), *adultus* – wiek dorosły (od 20–22 do 30–35 r. ż.), *maturus* – wiek dojrzały (od 30–35 do 50–55 r. ż.), *senilis* – wiek starczy (powyżej 55 r. ż.). W sytuacjach, gdy było to możliwe, wyodrębniono poszczególne etapy (fazy) wewnątrz przyjętych kategorii (np. wczesny *adultus* – ok. 20–25 lat), natomiast w wypadku przeważającego materiału mało diagnostycznego używano określeń ogólnych (tj. osoba dorosła/niedorosły).

Odtwarzając w jednym wypadku przyżyciową wysokość ciała uwzględniono stopień kurczenia się kości w procesie kremacji oraz zależność pomiędzy wielkością nasad niektórych kości długich (*femur*, *humerus*, *radius*) a ich długością. Określenia przybliżonego wzrostu dokonano w oparciu o schematy przeliczeniowe stworzone przez antropologów poznańskich, które z kolei oparto na tablicach zaproponowanych przez Trotter i Gleser dla materiałów niespalonych[7].

Ze względu na trudności natury mechanicznej (niekompletność i rozdrobnienie materiału), określenie zmian patologicznych (chorobowych) układu kostnego ograniczyło się do badań makroskopowych, możliwych do uchwycenia nawet po niszczącym procesie kremacji.

Ocena stopnia przepalenia materiałów kostnych z Warszawy-Powsina została uproszczona. W miejsce stosowanych zwykle pięciostopniowych skal liczbowych[8] wprowadzono określenia słowne, oddające ogólny charakter przepalenia kości, a przez to dające się łatwiej wydzielić: *słaby* (przepalenie lub nadpalenie częściowe; kości słabo popękane, niezbyt odkształcone i skurczone o popielato-czarnym zabarwieniu i silnie oczernionej okostnej), *średni* (spękanie i odkształcenia termiczne silniejsze; zabarwienie szaro-popielate) i *silny stopień przepalenia* (znaczne spękanie i odkształcenia; kruche i niewielkie fragmenty kości o zabarwieniu kremowo-białym; całkowity zanik składników organicznych). Opis barwy kości został uzupełniony o przebarwienia, będące pozostałością po zaleganiu zabytków metalowych w ich sąsiedztwie.

Ponadto wydzielono fragmenty kości zwierzęcych, węgli drzewnych i stopionego brązu, niebędących przedmiotem przeprowadzanej tu analizy.

ANALIZA ANTROPOLOGICZNA

Przepalone kości ludzkie na ogół zachowane były dość słabo, co w wielu wypadkach utrudniało czytelne oznaczenia wieku i płci. Poza kilkoma wyjątkami (obiekty 3, 10, 15a, 15b, 18) materiał z większości grobów był silnie sfragmentaryzowany i zdekompletowany (niewielkie ilości). Jak już wspomniano na początku, łącznie przeanalizowano 12 obiektów grobowych (obiekty 2, 3, 8, 10, 14, 15a, 15b, 18, 20, 21, 22 i 23), z których udało się oznaczyć

[5] C.O. Lovejoy 1985; J. Piontek 1996, 169–172.
[6] D.H. Ubelaker 1978, 112–113.
[7] Por. J. Strzałko, J. Piontek, A. Malinowski 1972, 285; 1974, 37; M. Trotter, G.C. Gleser 1952.
[8] Por. A. Malinowski 1974, 10; J. Gładykowska-Rzeczycka 1972.

14 osób. Szczegółowy opis zawartości poszczególnych grobów zamieszczono w tabeli (por. Tab. 1).

Większość pochówków na cmentarzysku w Warszawie-Powsinie zawierała szczątki pojedynczych osób, jakkolwiek dwa z nich (obiekty 3 i 10) to prawdopodobnie pochówki podwójne, o ile w późniejszym czasie nie doszło tu do jakichś bliżej nieznanych przemieszczeń kości o charakterze tafonomicznym.

Jak można zauważyć na histogramie (Ryc. 1) w analizowanej grupie tyle samo było osób dorosłych co niedorosłych, oczywiście przy założeniu, że wszystkie nasze oznaczenia są prawidłowe. Za dorosłą należy uznać młodą kobietę z obiektu 15a, która osiągnąwszy już wiek reprodukcyjny (*iuvenis*, 16–18 lat), była niewątpliwie tak traktowana przez resztę społeczności.

Wśród osób niedorosłych najliczniejszą kategorię wiekową stanowiły dzieci zmarłe we wczesnych fazach ontogenezy (*fetus–infans* I), przy czym ich liczba mogłaby być może jeszcze wzrosnąć, gdybyśmy dysponowali bardziej szczegółowymi oznaczeniami dwóch pozostałych osób z oznaczeniami ogólnymi (obiekty 22 i 23). Tak duża ich śmiertelność ma przyczyny zarówno biologiczne, jak i zwyczajowe. Związane są one przede wszystkim z wysoką wrażliwością młodego organizmu na czynniki środowiska zewnętrznego (brak własnych ciał odpornościowych), jak też z niedostatecznym stanem ówczesnej higieny życia[9].

Jeśli chodzi o siedem zidentyfikowanych osób dorosłych to przeważały oznaczenia ogólne (cztery osoby), bez podania konkretnej kategorii wiekowej. Pośród pozostałych trzech oznaczeń szczegółowych wystąpiły kategorie wiekowe z zakresu późny *iuvenis* – wczesny *maturus*, a więc obejmujące osoby w wieku stosunkowo młodym.

W sumie z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem udało się oznaczyć pod względem płci szczątki trzech dorosłych lub prawie dorosłych osób. Zidentyfikowano dwie kobiety (obiekty 10 i 15a) i jednego mężczyznę (obiekt 10).

Fragmenty kości zwierzęcych wystąpiły w trzech grobach (obiekty 3, 10 i 18), towarzysząc szczątkom spoczywających w nich osób, zarówno dzieciom, jak i dorosłym. W dwóch wypadkach (obiekty 3 i 10) kości te wystąpiły w pochówkach podwójnych.

Zmiany patologiczne odnotowano jedynie u dwóch osób (obiekty 10 i 18), co wynikało zapewne ze słabego stanu zachowania (fragmentaryczności) materiału, jak też z niewielkiej liczby przebadanych grobów. I tak u dojrzałego mężczyzny (35–45 lat) z obiektu 10 zauważono niewielkie zmiany zwyrodnieniowe na kręgach (spłaszczenie trzonów i lekkie osteofity na brzegach), mające związek z postępującym z wiekiem procesem zwyrodnieniowo-zniekształcającym, manifestującym się w szczególności w obrębie kręgosłupa. Natomiast w obiekcie 18, gdzie pochowano dziecko zmarłe w wieku 4–5 lat, odnotowano dość silne *cribra orbitalia*, spowodowane głównie niedoborem żelaza w pożywieniu, anemiami lub/i działaniem pasożytów. Dziecko to posiadało ponadto ciekawą cechę osobniczą, wyrażającą się silną łopatowatością pierwszych zębów siecznych górnych (I^1). Z racji, iż stwierdzenie schorzeń miało charakter poniekąd przypadkowy, zaniechano przeprowadzania jakichkolwiek ocen statystycznych.

Wysokość ciała udało się oznaczyć jedynie w odniesieniu do młodej kobiety z obiektu 15a (*iuvenis*, 16–18 lat). Mimo, iż była ona dość niska (150–154 cm), należy pamiętać, że proces wzrostu w jej wypadku nie musiał być jeszcze zakończony.

Wszystkie kości wykazywały silny lub dość silny stopień przepalenia, co pozwala przypuszczać, że ludność użytkująca cmentarzysko w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" stosowała wobec swych bliskich pieczołowite (długie) zabiegi związane z paleniem zwłok.

Ze względu na obrządek ciałopalenia, niekompletność i słaby stan zachowania materiału uzyskane wyniki analizy antropologicznej nie pozwoliły na zrekonstruowanie biostruktury ludności użytkującej cmentarzysko w Warszawie-Wilanowie „Powsinie" . Nie można zatem wykluczyć przypadkowości niektórych z przedstawionych tu ustaleń.

Dr Łukasz Maurycy Stanaszek
Państwowe Muzeum Archeologiczne Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
stanaszek@pma.pl
https://orcid.org/0000-0003-2743-2922

[9] M. Pyżuk 2004, 41.

BIBLIOGRAFIA

Acsádi G., Nemeskéri J. 1970: *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.

Bass W.M. 1995: *Human osteology: a laboratory and field manual*, Missouri Archeological Society.

Buikstra J.E., Ubelaker D.H. 1994: *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at The Field Museum of Natural History*, Arkansas Archeological Survey. Research Series 44, Fayetteville (Ark.).

Dzierżykray-Rogalski T. 1960: *Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych*, „Człowiek w czasie i przestrzeni" 3/1 (9), 49–51.

Dzierżykray-Rogalski T. 1968: *Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, [w:] K. Jażdżewski (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 627–635.

Gładykowska-Rzeczycka J. 1972: *Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, PomAnt IV, 21–67.

Gładykowska-Rzeczycka J. 1974: *O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk*, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 85–92.

Lovejoy C.O. 1985: *Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death*, „American Journal of Physical Anthropology" 68, 47–56.

Malinowski A. 1974: *Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych*, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 7–15.

Piontek J. 1996: *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*, Poznań.

Pyżuk M. 2004: *Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołozębia, pow. Płońsk*, APolski XLIX/1–2, 33–48.

Stanaszek Ł.M. 2014: *Nadwiślańskie Urzecze. Podwarszawski mikroregion etnograficzny*, Warszawa-Czersk.

Stanaszek Ł.M. 2017: *Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie*, [w:] W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP*, Legionowo-Warszawa, 161–206.

Stanaszek Ł.M. 2021: *Analiza antropologiczna kości ludzkich/ Anthropological analysis of human bones*, [w:] A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak, *Dąbek, stan. 9 – nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu / Dąbek, Site 9 – A Przeworsk and Wielbark Culture Cemetery in Northern Mazovia,* Światowit Suppl. Series B: Barbaricum 14, Warszawa, 303–331.

Strzałko J., Henneberg M. 1975: *Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny" 41/1, 105–126.

Strzałko J., Piontek J., Malinowski A. 1972: *Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych*, „Przegląd Antropologiczny" 38/2, 277–287.

Strzałko J., Piontek J., Malinowski A. 1973: *Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych*, „Materiały i Prace Antropologiczne" 85, 179–201.

Strzałko J., Piontek J., Malinowski A. 1974: *Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych*, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 31–42.

Szydłowski J. 1974: *Z badań kremacji w pradziejach*, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z sesji naukowej w dniu 25 III 1972 roku*, Seria Antropologia 2, Poznań, 71–76.

Trotter M., Gleser G.C. 1952: *Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes*, „American Journal of Physical Anthropology" 10, 463–514.

Ubelaker D.H. 1978: *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Chicago.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL MATERIAL FROM THE WARSZAWA-WILANÓW "POWSIN" CREMATION CEMETERY

SUMMARY

Cremated human bones (mostly fragmented and decomposed) were obtained from 11 graves, with 14 different individuals identified in total (Table 1). Two graves contained double burials (features 3 and 10), or the bones had been displaced due to taphonomic factors.

The analysed group consisted of an equal number of adults and non-adults, assuming, of course, that all the determinations are correct (Fig. 1). Among the non-adults, there is a predominance of children who died in the initial stages of ontogenesis (*phoetus – infans* I). It was possible to determine the sex of only three individuals – two females (features 10 and 15, urn 1) and one male (feature 10). Pathological changes (spinal degeneration and cribra orbitalia) were noted for two individuals only (features 10 and 18). All the bones showed a high or fairly high degree of burning, which allows an assumption that the population using the Warszawa-Wilanów "Powsin" cemetery engaged in meticulous (long) procedures when burning the corpses of their relatives.

Translation: Kinga Brzezińska

Tab. 1. Warszawa - Wilanów „Powsin". Zestawienie szczątków kostnych z cmentarzyska
Table 1. Warszawa - Wilanów "Powsin". Overview of bone remains from the cemetery

Obiekt	Masa (g)	Barwa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Uwagi
2	20,5	kremowo-biała	silny	*fetus* (7–8 miesiąc)	?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (gracylne, bardzo cienkie); 2 części skaliste kości skroniowych (małe, nie w pełni uformowane); fragment trzonu żuchwy (infantylna, nieuformowana); fragmenty łuków kręgów (niezosyfikowane); fragmenty trzonów kości długich (gracylne, niezosyfikowane, ściany kanałów jam szpikowych bardzo cienkie)	szkielet bardzo mały (szczątki płodu)
3	1276,5	beżowo-kremowa	silny	1. *infans* II (8–9 lat) 2. *infans* I (ok. 4 lat)	1. ? 2. ?	1. kości płaskie ze sklepienia czaszki (ściany dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); część skalista kości skroniowej prawej (średniej wielkości); 2 fragmenty korzeni zębów stałych (gracylne, nie w pełni uformowane); 3 korony zębów stałych (P) – w fazie wzrostu, brak starcia; fragmenty paliczków (małe, gracylne, niezosyfikowane); trzony i nasady kości długich (niezosyfikowane), w tym dwie nasady proksymalne kości udowych (średn. głowy – 27,5mm, średn. szyjki – ok. 21 mm). 2. kości płaskie ze sklepienia czaszki (ściany bardzo cienkie, gracylne); część skalista kości skroniowej lewej (mała, gracylna); wyrostek kłykciowy żuchwy lewy (mały, gracylny); cztery zawiązki zębów stałych (M i P); trzony i nasady kości długich (gracylne, niezosyfikowane)	szczątki dwóch niedorosłych osób; kości zwierzęce
8	3,1	beżowo-kremowa	silny	dorosły (?)	?	trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
10	3695	beżowo-kremowa	silny	1. wczesny *maturus* (35–45 lat) 2. *adultus* (25–35 lat)	1. M 2. F?	1. kości płaskie ze sklepienia czaszki (ściany średniej grubości, szwy otwarte); 2 fragmenty górnej krawędzi lewego oczodołu (brzeg lekko zaokrąglony, okolica gładyszki wydatna); wyrostek sutkowy kości skroniowej prawej (dość duży, wystający); 2 części skaliste kości skroniowych (średniej wielkości); 5 korzeni zębów stałych (uformowane); trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych grube, urzeźbienie silne); fragmenty nasad kości długich (zosyfikowane, dość duże średnice); fr. kręgów (trzony nieznacznie spłaszczone, lekkie osteofity na brzegach); fragmenty paliczków (dość duże, uformowane). 2. kości płaskie ze sklepienia czaszki (średniej grubości, szwy otwarte); 2 części skaliste kości skroniowych (gracylne, niezbyt duże); fr. paliczków (małe, zosyfikowane); fragment z okolicy otworu słuchowego zewnętrznego (nieduży); 4 fragmenty korzeni zębów stałych (gracylne, uformowane); trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości i urzeźbienia); fragmenty nasad kości długich (zwarta istota gąbczasta); @fr. miednicy (panewki biodrowe niezbyt duże)	ślady zielonych przebarwień na kościach; kości zwierzęce
14	2,2	biało-popielata	silny	dorosły (?)	?	2 fragmenty trzonów kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne

Tab. 1. Warszawa - Wilanów „Powsin". Zestawienie szczątków kostnych z cmentarzyska (cd.)
Table 1. Warszawa - Wilanów "Powsin". Overview of bone remains from the cemetery (cont.)

Obiekt	Masa (g)	Barwa	Stopień przepalenia	Wiek	Płeć	Wybrane kości diagnostyczne	Uwagi
15a	685,3	beżowo-kremowa	dość silny	*iuvenis* (16–18 lat)	F?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (dość cienkie, gracylne, szwy otwarte); część skalista kości skroniowej prawej (gracylna); fragment łuku zębodołowego szczęki (zębodoły po uzębieniu stałym); 13 fragmentów korzeni zębów stałych (nieduże, świeżo uformowane); fragmenty nasad i trzonów kości długich (słabo urzeźbione, częściowo niezosyfikowane), w tym: nasady proksymalne kości udowych (średn. głów – 29 mm, grub. szyjki – 21 mm); fragment rzepki prawej (zosyfikowana, małe rozmiary); fragmenty kręgów, żeber, paliczków (widoczne niedokostnienia)	kości ze wszystkich partii szkieletu; wys. ciała 150–154 cm; ponadto z materiału kostnego wydzielono: zawiązek zęba stałego M2, drobne fragmenty ze sklepienia czaszki i wyrostek kłykciowy żuchwy prawy ze szkieletu dziecka (zapewne z grobu 15b)
15b	240,5	beżowo-kremowa	dość silny	*infans I* (ok. 3 lat)	?	kości płaskie z sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); 2 części skaliste kości skroniowych (małe, gracylne); wyrostek kłykciowy żuchwy lewy (gracylny, mały); zawiązki zębów stałych, w tym: I, P, C, M (fragmenty); fragmenty kręgów (niezosyfikowane); trzony i nasady kości długich (niezosyfikowane, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	
18	307,6	beżowo-kremowa	dość silny	*infans I* (4–5 lat)	?	kości płaskie ze sklepienia czaszki (cienkie, gracylne, szwy otwarte); 2 części skaliste kości skroniowych (gracylne); fragment łuku jarzmowego prawego (cienki, gracylny); 3 korzenie zębów trzonowych mlecznych (uformowane); korzeń zęba stałego (otwarty); zawiązki zębów stałych (3×I, 3×C, 1×M); fragmenty trzonów i nasad kości długich (niezosyfikowane, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie); fr. kręgów (niezosyfikowane trzony i łuki)	*cribra orbitalia* (dość silne); silna łopatowatość pierwszych zębów siecznych górnych (I^1); ślady zielonych przebarwień
20	7,3	kremowa	silny	dorosły	?	4 fragmenty trzonów kości długich (urzeźbienie dość silne, ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
21	10,1	biało-kremowa	silny	dorosły (?)	?	@fr. części skalistej (średniej wielkości, kanał słuchowy dość duży); trzony kości długich (ściany kanałów jam szpikowych średniej grubości)	kości mało diagnostyczne
22	8,2	beżowo-kremowa	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty kości płaskich ze sklepienia czaszki (gracylne, ściany dość cienkie); trzony kości długich (gracylne, ściany kanałów jam szpikowych dość cienkie)	kości mało diagnostyczne
23	13,2	beżowo-kremowa	silny	niedorosły (?)	?	fragmenty trzonów i nasad kości długich (dość gracylne, silnie rozdrobnione)	kości mało diagnostyczne

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	–	„Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	–	„Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	–	„Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	–	„Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...", (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..." oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..."), Danzig
APolski	–	„Archeologia Polski", Warszawa
APS	–	„Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	–	„Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	–	British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	–	„Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	–	„Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	–	„Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	–	Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	–	„Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	–	„Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	–	„Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	–	„Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	–	„Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	–	„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	–	Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	–	Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	–	„Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	–	„Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	–	„Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	–	„Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	–	„Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	–	„Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	–	„Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	–	„Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	–	„Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	–	*Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	–	„Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg
PZ	–	„Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	–	„Recherches Archéologiques", Kraków
RB	–	„Rocznik Białostocki", Białystok

RGA	–	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K.J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007)
RO	–	„Rocznik Olsztyński", Olsztyn
RosArh.	–	„Rossijskaâ arheologiâ" (Российская археология), Moskva
SJahr.	–	„Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	–	„Slovenská archeológia", Bratislava
SovArh.	–	„Sovetskaâ arheologiâ" (Советская археология), Moskva
SprArch.	–	„Sprawozdania Archeologiczne", Kraków
SprPMA	–	„Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	–	„Wiadomości Archeologiczne", Warszawa
ZfE	–	„Zeitschrift für Ethnologie", Berlin
ZNUJ	–	„Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	–	„Z otchłani wieków", Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2022. Wydanie I. Nakład 350 egz.

Druk i oprawa: BIS-ART Drukarnia Krystyna Białaszewska, ul. Kielecka 39/5, 02-530 Warszawa